

**T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ ANABİLİM DALI**

İRAN DIŞ POLİTİKASI VE ARAP BAHARI SÜRECİ (2010-2020)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
SERDAR KESER**

**DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ ABDULLAH EROL**

VAN – 2022

KABUL VE ONAY SAYFASI

Serdar KESER tarafından hazırlanan “İRAN DIŞ POLİTİKASI VE ARAP BAHARI SÜRECİ (2010-2020)”adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Erol Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Başkan : Doç. Dr. Ergin Güneş Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Munzur Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Hakan Karaaslan Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye : Unvanı Adı SOYADI Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Yedek Üye : Unvanı Adı SOYADI Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Tez Savunma Tarihi:	17/01/2022
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. Prof. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (20.12.2021)

Serdar KESER

Yüksek Lisans Tezi

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Aralık , 2021

İRAN DIŞ POLİTİKASI VE ARAP BAHARI SÜRECİ (2010-2020)

ÖZET

Ortadoğu’da büyük bir etki yaratan 1979 İran İslam Devrimi ile bölge ülkelerinde yaşayan Şiiler için Şii bir devlet yönetimi altında yaşama umudu belirmiştir. Bu durum Şii bir nüfusa sahip olan devletler için bir endişe ve tehlike olarak algılanmıştır. Bu endişenin ilk ve en büyük sonucu İran-İrak savaşı olmuştur. Savaş sonrasında ılımlı bir politika izleyen İran bölge ülkeleriyle ilişkilerini düzeltmeye çalışmıştır. Kurulmaya çalışılan bu ılımlı ilişkilerin devam ettirilmesi, 2003 yılında ABD’nin Irak’a müdahalesiyle zorlaşmıştır. Tunus’ta 2010 yılında başlayan sokak hareketlerinin ve protestoların şiddet olaylarına ve silahlı çatışmalara dönüşmesi ve batı yanlısı Zeynel Abidin bin Ali ve Hüsnü Mübarek iktidarlarının devrilmesi ile İran bu gösterileri “İslami Uyanış” olarak nitelendirmiş ve 1979 İran İslam Devrimi’ni bir rol model olarak sunmuştur. İran’a göre bu gösteriler, 1979 Devrimi ile benzer özellikler göstermekte hatta bu devrimin devamı hareketler olarak görülmektedir. İran’a göre bu iktidarların yıkılmasının nedeni batı yanlısı olmaları ve İsrail ile iyi ilişkiler geliştirmiş olmalarıdır. Tunus ve Mısır’da yaşananlar İran için ideolojik kazanç haline gelirken, çatışmaların İran’ın müttefiki Suriye’de başlaması İran’ın Arap Baharı’na bakışını değiştirmiştir. Suriye rejimi İran için çok önemlidir ve Suriye’de muhalefetin kazanması İran için büyük bir kayıp olacaktır. Çünkü İran, Lübnan gibi devletler ve Hamas ile Hizbullah gibi örgütlerle Suriye aracılığıyla ilişki kurmuş ve böylece Ortadoğu’da önemli bir aktör haline gelmiştir. Suriye’nin kaybedilmesi İran için kabul edilebilir değildir.

Anahtar Kelimeler: Arap Baharı, İran, İran Dış Politikası, İran İslam Devrimi

Sayfa Sayısı: xii+72

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi. Abdullah EROL

M. Sc. Thesis

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
December , 2021

**IRAN’S FOREIGN POLICY AND THE ARAB SPRING PROCESS
(2010-2020)**

ABSTRACT

With the 1979 Iranian Islamic Revolution, which had a great impact in the Middle East, the hope of living under a Shiite state emerged for the Shiites living in the countries of the region. This situation was perceived as a concern and danger for states with a Shiite population. The first and greatest consequence of this concern was the Iran-Iraq war. Following a moderate policy after the war, Iran tried to improve its relations with the countries of the region. The continuation of these moderate relations became more difficult with the US occupation in Iraq in 2003. After the street movements and protests that started in Tunisia in 2010 turned into violent incidents and armed conflicts, West-supporting governments of Zeynel Abidin bin Ali and Hosni Mubarak was overthrown, Iran described these demonstrations as "Islamic Awakening" and presented the 1979 Iranian Islamic Revolution as a role model. According to Iran, these demonstrations show similar characteristics with the 1979 Revolution and are even seen as the continuation of this revolution. According to Iran, the reason for the collapse of these governments is being allies of West and having developed good relations with Israel. While the events in Tunisia and Egypt became an ideological gain for Iran, the start of conflicts in Iran's ally Syria changed Iran's view of the Arab Spring. The Syrian regime is very important to Iran and it would be a great loss for Iran if the opposition won in Syria. Iran has established relations with Lebanon and organizations such as Hamas and Hezbollah through Syria and became an important actor in the Middle East. The loss of Syria is not acceptable to Iran.

Key Words: Arab Spring, Iran, Iran’s Foreign Policy, Islamic Revolution

Quantity of Page: xii+72

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Abdullah EROL

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	vii
HARİTALAR DİZİNİ	ix
TABLolar DİZİNİ	x
ŞEKİLLER DİZİNİ	xi
ÖNSÖZ.....	xii
GİRİŞ	1
1. TARİHTEN GÜNÜMÜZE İRAN	5
1.1. Ahamenişler.....	6
1.2. Selevkoslar ve Partlar	8
1.3. Sasaniler	9
1.4. Arap Fetihleri	11
1.5. Türk ve Moğollar.....	12
1.5.1.Selçuklular	13
1.5.2. Moğollar.....	13
1.6. Safeviler.....	14
1.6.1. Afşarlar ve Zendler	17
1.7. Kaçarlar	18
1.8. Pehleviler.....	20
1.9. İslam Devrimi.....	28
1.10. Humeyni Sonrası İran.....	33
1.10.1. Rafsancani Dönemi.....	34
1.10.2. Hatemi Dönemi.....	34
1.10.3. Ahmedinejad Dönemi	35
1.10.4. Ruhani Dönemi	36
2. İRAN DIŞ POLİTİKASI	37
2.1. İran – Çin İlişkileri	38
2.2. İran – Rusya İlişkileri	40
2.3. İran – ABD İlişkileri.....	44

2.4. İran – Suriye ve Lübnan İlişkileri.....	46
3. ARAP BAHARI VE NEDENLERİ	49
3.1. Ekonomik Nedenler.....	50
3.2. İşsizlik	50
3.3. Ayrımcılık	51
4. ARAP BAHARI VE İRAN	52
5. SONUÇ	59
KAYNAKÇA	63
HARİTALAR	67
TABLolar	69
ŞEKİLLER	72
ÖZGEÇMİŞ	
LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU	

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AIOC	Anglo-Iranian Oil Company (İngiliz-İran Petrol Şirketi)
Bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
BMGK	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CENTO Örgütü)	Central Treaty Organisation (Merkezi Antlaşma
DEAŞ	Devlet'ül Irak ve's Şam
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
IKBY	Irak Kürt Bölgesel Yönetimi
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
NIOC Şirketi)	National Iranian Oil Company (İran Ulusal Petrol
OAPEC	Organization of Arab Petoleum Exporing Countries (Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü)

SAVAK Sazeman-e Ettelaat va Amniyat-e Keshvar (Ülkenin
Bilgi ve Güvenlik Teşkilatı)

SSCB Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

SIPRI Stockholm International Peace Research
Institute (Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü)

ŞİÖ Şangay İşbirliği Örgütü

HARİTALAR DİZİNİ

Haritalar	Sayfa
Harita 1.1. Ahameniş İmparatorluğu.....	67
Harita 1.2 Bizans İmparatorluğu ve Sasani imparatorluğu	68

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablolar	Sayfa
Tablo 1.1. 1900’de İran’da Cemaatler.....	69
Tablo 1.2. İran’ın 1954-1976 Arası Petrol Gelirleri.....	70
Tablo 1.3. İran’ın 1954-1977 Arası Askeri Harcamaları.....	71

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekiller

Sayfa

Şekil 1.1. Dönemlere Göre İran’a Silah Satan Ülkeler	72
--	----

ÖNSÖZ

Sınır komşumuz İran'a en yakın şehir olan Van'da yaşamının uzun süredir vermiş olduğu İran'ı ne kadar az tanıdığımız düşüncesi uzun zamandır kafamda yer ediniyordu. 2016 yılında yaptığım İran gezisinin ardından bu ülkeye ve dili Farsça'ya olan ilgim ve merakım daha da arttı ancak çalışma hayatının vermiş olduğu yoğunluktan dolayı yüksek lisansa başlayamadım ve bu ilgi akademik olmayan okumalarla sınırlı kaldı. Yüksek lisansa başladıktan sonra akademik okuma ve çalışma yapma fırsatım oldu. Bu kapsamda hem okumalar yaparken hem de Farsça öğrenmeye çalıştım.

Bu çalışmanın yapılmasında emeğini ve bilgisini benden esirgemeyen, bütün sorularımı cevaplandırmaya çalışan, kıymetli zamanını bana ayıran değerli hocam ve tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Erol'a teşekkürü borç bilirim.

Ayrıca, hem ders sürecinde hem de tez yazım aşamasında bana sonsuz destek sunan aileme ne kadar teşekkür etsem azdır.

Serdar KESER

Van, 2021

GİRİŞ

1979 İran Devrimi'nin karizmatik lideri Ayetullah Humeyni için İslam, evrensel geçerliliğe sahip ve yaşam için normlar sağlayan ve rehberlik eden mükemmel bir sistemdi. Humeyni, Müslümanları yozlaşmış hükümdarlarına karşı çıkmaya ve İslam kurallarının geçerli olduğu devletler yaratmaya çağırıyordu. Onun için İran Devrimi, İslam Devleti fikrini tüm dünyaya yaymanın başlangıç noktasıydı. Bu düşünce İran dış politikasının temel hedefi haline geldi: rejim ihracı. “Devrimimizi tüm dünyaya ihraç edeceğiz çünkü bu İslami bir devrimdir. Bu dünyadaki insanlara zulmedildiği müddetçe mücadelemiz devam edecek.” (Humeyni, 1979). Buna doğrudan atıfta bulunan İran Anayasası bugün hala yürürlüktedir.

2003 Irak müdahalesi ve Saddam Hüseyin'in düşmesinden sonra İran, kendini Ortadoğu'da ABD ve Siyonizme karşı direnişin merkezi olarak görüyordu. Arap Baharı'na kadar İran'ın Tahran'dan başlayıp, Bağdat, Şam, Beyrut ve Ramallah'tan geçerek Gazze'de son bulan bir direniş hattı oluşturma tutkusu Hizbullah ile olan güçlü bağlarına ve Şii toplulukları içindeki güçlü ve tarihi köklerine dayanıyordu. Bu hattı oluşturmada başarılı olabilirse Batı siyasetine büyük zarar verebilirdi. Böylelikle İran, Arap Baharı olarak adlandırılan halk hareketlerini kendi projesi için büyük bir fırsat olarak gördü. (Elhan, 2019)

Arap Baharı, 2010 yılında Tunus'ta bir seyyar satıcının kendisini yakmasıyla başlayan halk hareketlerinin genel adıdır. Arap Baharı ile birlikte Tunus, Mısır, Libya gibi ülkelerde mevcut iktidarlar düşerken; Suriye gibi bazı ülkelerde ise çatışmalı süreçler yaşanmasına rağmen iktidar devam etmiştir. Arap Baharı Ortadoğu'da bulunan bütün ülkeleri doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemiştir. Yöneticilerinin halklarının gözünde meşru görüldüğü ülkeler Arap Baharından doğrudan etkilenmemiştir. Bu ülkelerde iktidarlara değiştirmek adına halkın sokağa dökülmesi söz konusu olmamıştır. Bu perspektiften bakıldığında İsrail, Türkiye ve İran diğer bölge ülkelerinden farklılaşmaktadırlar. En fazla meşruiyetin yaşandığı ülkelerde halk hareketleri hiç yaşanmazken, meşruiyetin daha az olduğu ülkelerde, halk hareketleri kısa süreli olmuş ve rejimin değişmesiyle sonuçlanmamıştır. İran'ın

bu süreçte yaşanan gelişmeleri hem olumlu hem de olumsuz yorumlamasını mümkün kılacak faktörler mevcuttur. (Şen, 2012)

Mısır, Libya ve Tunus'ta Amerika yanlısı ve İsrail ile ilişkiler geliştirmiş yönetimlerin iktidardan gitmeleri İran'ın bölgesel manevra alanını artırmış olsa da, uzun vadede liberal-demokrasi yönündeki eğilimlerin güçlenmesi İran'daki mevcut rejimin devamını zorlaştırabileceği düşünülmüştür. Ayrıca, Suriye'deki Esad rejiminin sona ermesi, İran'ın İsrail ve Batı karşısında sahip olduğu önemli bir pazarlık gücünü kaybetmesi anlamına gelecekti. Suriye üzerinden Hizbullah ve Hamas'ı kontrol edebilmesi zorlaşacak ve İran'ın kuşatılmışlık duygusunu güçlendirecekti. (Elhan, 2019)

Arap Baharı'nın İran için meydana getirdiği bir diğer olumsuz gelişme ise Türkiye ile ilişkiler yönünden olmuştur. Suriye'de hareketlerin başladığı andan itibaren İran, Esad rejiminin devamlılığını sağlama konusunda çalışırken; Türkiye, rejim karşıtı muhalefeti desteklemiş ve kendini Esad'ın gitmesinden yana olan batının yanında konumlandırmıştır.

Çalışmanın Amacı ve Hedefleri

Bu çalışmanın amacı İran'ın bazı ülkelerle olan dış politikası ile Arap Baharı'nın bu politikalar üzerindeki etkisini açıklamaktır. Bu bağlamda tezin bazı hedefleri:

1. Arap Baharı öncesinde ve sonrasında İran'ın Suriye ve Lübnan ile olan ilişkilerini incelemek
2. Arap Baharı öncesinde ve sonrasında İran'ın Amerika ile olan ilişkilerini incelemek
3. Arap Baharı öncesinde ve sonrasında İran'ın Rusya ve Çin gibi büyük ekonomilerle olan ilişkilerini incelemek
4. Arap Baharı'nın İran dış politikasına etkisini ve oluşturduğu değişiklikleri incelemektir.

Çalışmanın Önemi

Tezin konusunu oluşturan Arap Baharı ve İran dış politikası konu olarak kendi içinde özgünlüğe sahiptir. Yapılan literatür çalışması da göstermektedir ki bu konuda daha önce herhangi bir yayın söz konusu değildir. Daha önce yapılan çalışmalar İran'ın Arap Baharı süreci ve sonrasında dış politikasını genel ve kapsamlı olarak ele almaktan ziyade halk hareketlerinin yaşandığı ülkeler ile sınırlı olarak ele almışlardır. Çalışma bu açılardan hem daha önce yapılan çalışmaların değerlendirmesini kapsamı ile özgünlük taşıırken aynı zamanda bundan sonraki çalışmalar için de derlenmiş bir yazın ortaya koymayı hedeflemektedir.

Çalışmanın Problem Cümlesi ve Soruları

Arap Baharı'nın toplumlar ve halklar üzerinde büyük etkisi olduğu gibi devletlerin hem iç hem de dış siyasetleri üzerinde de etkileri olmuştur. Yapılan bu çalışmada cevaplandırılmaya çalışılacak temel soru Arap Baharı'nın İran dış politikası üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğudur. Bunun yanı sıra aşağıdaki sorulara da cevap bulunmaya çalışılacaktır:

1. Arap Baharı, İran- Suriye ve Lübnan ilişkilerinde nasıl bir etkiye sahiptir?
2. Arap Baharı, İran-Çin ilişkilerinde nasıl bir etkiye sahiptir
3. Arap Baharı, İran-ABD ilişkilerinde nasıl bir etkiye sahiptir

Çalışmanın Kapsamı ve Organizasyonu

İran dış politikası çok kapsamlı bir konu olduğu için bu tezin kapsamı İran'ın 2010-2020 yılları arasındaki dış politikası ile sınırlandırılmıştır. İran siyasetinde dinin etkin bir rolü olduğu bilindiğinden; tez içerisinde yeri geldikçe dinin etkisinden de bahsedilecektir. Bu tez kapsamında İran'ın Arap Baharı'nın başladığı yıl olan 2010 sonrasında, düşman olarak gördüğü ABD ile olan ilişkileri, Çin ve Rusya gibi büyük ekonomilerle ve Hizbullah gibi müttefikleri ile olan ilişkileri ve

Arap Baharı'nın bu ilişkiler üzerindeki etkileri incelenecektir. Bu bağlamda önce İran tarihinden bahsedilecek ardından İran'ın dış politikası anlatılacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde Ahameniş İmparatorluğundan başlayarak İran tarihi genel hatlarıyla ve dönüm noktalarıyla anlatılacak ve tarihi altyapı anlaşılmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde İran'ın Çin, Rusya, ABD, Suriye gibi devletler ve Hizbullah gibi örgütlerle olan uluslararası ilişkileri incelenecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Arap Baharı'nın ne olduğu ve yaşanma nedenleri incelenecektir.

Dördüncü ve beşinci bölümlerde ise Arap Baharı'nın İran dış politikasında nasıl bir etkiye sahip olduğu incelenecek ve bazı çıkarımlar yapılacaktır.

1. TARİHTEN GÜNÜMÜZE İRAN

İran, tarih, kültür ve coğrafya açısından çok farklı, zengin ilişkilerin geliştiği önemli bir Ortadoğu ülkesidir. İran, tarih öncesi çağlardan beri insanlar tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmıştır (Erol, 2016: 12). İran platosunun coğrafik özellikleri ve iklim koşulları, sadece ekonomiye etki etmekle kalmamış, tarihin şekillenmesinde de etkin rol oynamıştır. İran'ın batı kısmında yer alan Zağros Dağları'nın eteklerinde yaklaşık olarak iki yüz asır önce arpa-buğday tarımı yapılmış ve bazı hayvanlar evcilleştirilmiştir. Bu ürünler günümüzde bile bu bölge için hayati önemdedir.

İran tarihi genel olarak Ahamenişler'den başlatılsa da bazı Asur kaynaklarında ve Firdevsi'nin Şahnamesi'nde Ahamenişlerin öncesinden de bahsedilir (Firdevsî, 2020a; Firdevsî, 2020b). “İran milletinin tarihi 6-7 bin yıl öncesine kadar gider.” (Gündoğan, 2016: 27).

İran kültürü şekillenirken batıda Mezopotamya, doğuda ise Orta Asya'dan etkilenmiştir. Siyasi kültürün şekillenmesinde ise önce Zerdüştlüğün sonrasında ise İslamiyet'in etkisi olmuştur. Hükümdar, otoritenin ait olduğu tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak görülüyordu. İran'da oluşan kendine özgü yönetim ve hükümdarlık anlayışı, İskender'in fethinde ve Arap istilası sonucundaki Müslümanlaşma sürecinde bile yıkılmadı. Yaşanan bu gelişme İran'daki hükümdarlık geleneğini sadece pekiştirdi. İranlılar'a göre “Biz işgal edilebiliriz, fakat bu işgal, onu yapanın bizim üstün kültürümüzü benimsemesiyle ve onun da bizden biri olmasıyla sonuçlanır” (Roskin, 2019: 678). “Tarihte farklı milletlerin kuşatmalarına maruz kalmasına rağmen binlerce yıllık kültürünü ve İran'ı toplum yapısını muhafaza edebilmiş bir ülkedir.” (Yılmaz Aslan, 2020: 240).

İran nüfusu farklı etnik yapılardan oluştuğu için (Bkz. Tablo 1.1.) İran tarihi boyunca sürekli olarak gerilimli zamanlar yaşanıyordu. Milattan önce binli yılların başlarında Persler Orta Asya'dan İran platosuna ilk geldiklerinde bile nüfus muhtemelen farklı etnik gruplardan oluşuyordu. Gelen bu halklar atlı ve silahlıydılar.

Gerek İran'a gelen ilk Persler, gerek Arap istilası ve gerekse de Türk-Moğol istilalarında göçebeler hep kültür taşıyıcısı olmuşlardır.

1.1. Ahamenişler

Pers ya da İran tarihi çok daha eskilere götürülebilse de İran tarihinde kendini Pers olarak tanıtan ilk yazı M.Ö.558-530 yıllarında hüküm süren II. Kyros'a (Büyük Kiros) ait Babilce yazılı anıttır. II. Kyros'un oğlu Kambises'ten başa geçen I. Darius (M.Ö. 522-486) da kendini Pers olarak tanıtıp II. Kyros'un yolundan devam etmiştir.

II. Kyros, İran'da küçük bir bölge olan Fars'tan ola çıkarak öncelikle Medleri yendi ve Yakın Doğu'nun hemen hemen tümünü fethedip Orta Asya'ya kadar egemenliğini büyüüttü. Oğlu Kambises bu topraklara Mısır'ı da dahil etti.(Bkz. Harita1.1.)

Kyros'un ordusu sadece birkaç yıl içerisinde Anadolu'da Lidya'yı, Likya'yı ve Karya'yı topraklarına kattı. Kyros fetihlerine devam edip M.Ö. 539'da Babil'i ele geçirdi ve Babil'in yeni kralı oldu. Kyros fethettiği yerlerde bir Persliyi vali (satrap) olarak atarken, mevcut idari yapıları bozmamış ve halkın dini inanışlarına müdahale etmeyerek halk arasında meşruiyet kazanmıştır (Garthwaite, 2019: 27-30).

Kyros'un yerine geçen oğlu Kambises, Akdeniz kıyılarından denizciler toplayarak bir donanma inşa etti ve bu donanmayı Mısır'ın fethedilmesinde kullandı. Kambises, Araplarla yaptığı görüşmeler neticesinde, ordusunu karadan Sina Çölü'nden geçirerek Mısır'a vardı ve büyük bir direnişle karşılaşmadan Mısır'ı fethetti. M. Ö. 525'te fethedilen Mısır yaklaşık olarak M.Ö. 400'e dek Ahamenişlerin bir eyaleti olarak kaldı (Kuhrt, 2010: 161).

Kambises'ten sonra başa geçen I. Darius, Kambises'in oğlu olmasa da soyunu Ahamenişlerin kurucusu varsayılan Teispes'e dayandırıyor. Darius'un başa geçesiyle birçok yerde isyanlar patlak verdi. Darius tüm isyanları çok kısa bir süre içerisinde bastırarak askeri liderliğini gösterdi. Darius, hizipçilik yüzünden bölünen Kyros'un imparatorluğunu birleştirdiği için ikinci kurucu olarak kabul edilir. Darius

hükümdarlığın idari yapısını Kyros'un idari yapısına benzer şekilde kurdu. İmparatorluğu 20 ayrı eyalete (satraplığa) ayırıp başlarına valiler (satraplar) atadı. Satraplar vergi toplayıp her yıl haraç ödüyordu. Darius para basan ilk Ahameniş imparatoruydu ve imparatorluğun bir başından diğerine uzanan ve üzerinde menzil noktaları bulunan bir kral yolu yaptırdı. Bu yol ve menziller sayesinde bilgiler çok daha hızlı bir şekilde merkeze ulaşıyordu (Memiş, 2018).

Atinalılar, İyonyalılar ve Eretrialıların ayaklanması üzerine Darius, Eretria'ya saldırdı ve başarılı oldu. Eretria saldırısından sonra Darius'un ordusu Marathon yakınlarında karaya çıktı ve buradaki ünlü yenilgiyi yaşadı. Ordu Atina'ya saldırma üzere yola koyulsa da başarılı olamadan geri döndü. Birkaç yıl sonra Darius'un ölmesi üzerine oğlu Kserkese (Serhas) başa geçti.

Kserkses (M.Ö. 486-465) başa geçtikten sonra Babil ve Mısır'daki isyanları bastırıp düzeni tekrardan sağladı. Ancak Kserkses de babası Darius gibi Yunanlılara karşı başarılı olamadı. Kserkses, Yunanlılar üzerine yürüyüp Atina'yı kuşatsa da Korint Kıstağı'nda donanması tamamiyle yok edildi. Kserkses geri çekilse de ordusunun bir bölümünü Kuzey Yunanistan'da bıraktı. Yunanistan'da bıraktığı ordusunun Platea Savaşı'nda yenilmesinin ardından Ahameniş Hanedanı Yunanistan'ı hakimiyet altına alma girişimlerinden vazgeçti (Garthwaite, 2019: 40-43).

Ahamenişler'den günümüze kalan Yunan savaşlarıyla ilgili kaynak olmadığından dolayı, Yunan anakarasının Persler için önemi üzerine bir değerlendirme yapmak zordur (Garthwaite, 2019: 34). Ancak şu gerçektir ki, başa geçen her Pers yöneticisi öncelikle Babil ve Mısır'a önem vermiş ve buralardaki hiçbir tehdidi görmezden gelmemiştir. Yunanlılara karşı alınan yenilgiler tek başına neden olarak gösterilemezse de, saray cinayetleri ile birlikte Ahameniş uygarlığının düşüşe geçmesinin temel nedenlerindendir. Kserkses'ten sonra başa geçen I. Artakserkses, II. Darius ve II. Artakserkses de bu düşüşün önüne geçememiştir (Memiş, 2018).

II. Artakserkses döneminde Mısır'da M.Ö. 401-399 yıllarında meydana gelen ayaklanma sonrasında Persler Mısır'dan çıkmak zorunda kaldı. Persler'in

Anadolu'daki varlığı ise Büyük İskender'e kadar devam etti. II. Artakserkses'in ölümüyle kardeş kavgası ve saray cinayetleri had safhaya çıktı.

III. Darius (M.Ö. 336-330)'un Makedonyalı Büyük İskender'e yenilmesiyle Ahameniş hanedanı son buldu. İskender'in Gaugamela'da III. Darius'u yenmesinin üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra ölmesi üzerine ardında bıraktığı muazzam büyüklükteki imparatorluğu 3 komutanı arasında 3 ayrı devlet olarak bölündü. Ptolemeler Mısır'da, Antigonitler Makedonya'da, Selevkoslar ise Babil ve Pers diyarında hüküm sürdü.

1.2. Selevkoslar ve Partlar

Selevkos öncelikle ekonomik ve stratejik açıdan önemli olan Babil'de konumunu sağlamlaştırdı. Kısa bir süre içerisinde Medya ve Persiya ile Orta Asya'dan Hint Okyanusuna kadar olan bölgede hakimiyet sağladı. Selevkos, kendisi gibi İskender'in halefi olmak isteyen Antigonus'u yenip Anadolu, Levant, Suriye ve Ermenistan'ı ele geçirerek aslında İskender'in imparatorluğunun büyük kısmını kurmuş oldu. Selevkos oğlu I. Antiokhos'u hem halef hem de eş hükümdar ilan ederek aslında yeni bir hanedan kurma niyetinde olduğunu gösterdi. Yeni hanedan kendini hem İskender'in hem de Ahamenişler'in halefi göstererek meşrulaştırmaya çalıştı (Garthwaite, 2019: 65).

I. Antiokhos babası ölmeden önce eş hükümdar olarak belirlenmesine rağmen başa geçtiğinde isyanla karşılaştı ancak isyanı bastırmayı başardı. Sonra başa geçen II. Antiokhos da benzer isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. III. Antiokhos (Büyük Antiokhos) Partlarla anlaşıp Part tehdidini bertaraf etti ve Mısır üzerine yürüyerek Mısır'ı yendi. Roma'nın büyümesiyle birlikte Selevkoslar batı İran'daki hakimiyetini kaybetti. Milattan önce 2. yüzyılın ortalarında başlayan taht kavgaları ve Partların ilerleyişi neticesinde iyice zayıflayan Selevkos hanedanı M.Ö. 129'da Partlara yenilince İran üzerindeki hakimiyetini tamamiyle kaybetti. İran üzerindeki Selevkos hakimiyeti 200 yıla yakın sürmüştü. (Garthwaite, 2019)

Part kelimesi coğrafi bir bölge olan Partia'dan gelir. Part hanedanının kökeni açıklığa kavuşmadığı gibi Part Hanedanı'nın ilk üç hükümdarının kesin hüküm yılları da bilinmemektedir. Selevkosların taht kavgalarından fırsat bulup İran'da büyümeye başlayan Partlar, I. Mithradates döneminde Mezopotamya'yı alarak sınırlarını büyüttü. Ardından Babil'i ve Selevkosların kurduğu Selevkia'yı fethettiler (Memiş, 2018).

Part kralı II. Phraates zamanında Selevkos kralı V. Antiokhos taht kavgasını kazanıp Suriye'de hakimiyet sağladı ve ardından Mezopotamya'ya ilerledi. İlk başta Partlar ve Selevkoslar arasında anlaşma imzalanırsa da, II. Phraates Selevkoslarla savaşarak onları yendi ve tutsak aldığı Selevkosluları ordusuna kattı. II. Phraates doğu sınırına saldıran Sakaların üzerine yürürken ordusundaki Selevkoslular Sakaların tarafına geçti ve böylelikle Sakalar savaşını kazanıp II. Phraates'i öldürdü. (Garthwaite, 2019).

II. Phraates'in yerine geçen II. Artabanus'un da doğudaki isyanlarla uğraşırken öldürülmesi üzerine II. Mithradates (Büyük Mithradates) başa geçti ve doğu sınırlarında güvenliği sağladı. Doğuda Sakalar'ı püskürten II. Mithradates batıda Ermenistan ve Babil'i aldı. II. Orodes'in hükümdarlığı döneminde bir aşiret reisi olan Suren komutasındaki Part ordusu Carrhae'de (günümüzde Harran) kendinden nicelik olarak çok daha büyük olan Roma ordusunu bozguna uğrattı. Bu yenilgiden sonra Roma Partları eşit ve saygın bir düşman olarak kabul etti (Garthwaite, 2019: 73). Suren büyük bir zafer kazansa da, hükümdar II. Orodes tarafından rakip olarak görülüp öldürülmekten kurtulamadı. Roma-Part savaşları on yıllar boyunca barışla sonuçlanıp tekrar başlasa da, Part İmparatorluğu milattan sonra 224'te Sasaniler tarafından yıkıldı.

1.3. Sasaniler

İlk Sasani hükümdarı I. Ardeşir Partları yenip 400 yüz yıl sürecek Sasani İmparatorluğunu kurdu. Roma-Sasani savaşları kurucu I. Ardeşir zamanında başlayıp

diğer hükümdarlar zamanında da devam etti. Ardeşir, oğlu I. Şapur'u eş hükümdar ilan ederek halefini de belirlemiş oldu (Garthwaite, 2019).

Ermenistan hem İrani devletlerin hem de hem de Roma'nın çıkarlarının kesiştiği noktada olduğundan, bir denge siyaseti izliyordu. Ermeni kralı Hüsrev, Roma'yı desteklediği için I. Şapur tarafından öldürüldü. I. Şapur Roma'ya karşı 244 yılında Ktesifon'da zafer kazanınca Roma 500 bin dinar fidye ödemek zorunda kaldı. I. Şapur Suriye'de 259 yılında Roma'yı tekrar yenip imparator Valerianus ve birçok Romalıyı esir aldı. Aldığı esirleri diğer Sasani şehirlerine yerleştirdi ve Romalı esirler Sasanilerin özellikle mimarisine önemli etkilerde bulundu. I. Şapur'un ölmesiyle başlayan taht kavgaları neticesinde Roma, Sasanilere karşı önemli ölçüde ilerleme sağladı (Garthwaite, 2019)

Sasaniler en güçlü dönemini 70 yıl hüküm süren II. Şapur(309-379) döneminde yaşadı. II. Şapur döneminde de batıda Roma doğuda ise Hunlarla mücadele devam etti. Romalılar 363'te Amida'yı (Diyarbakır) ele geçirip ilerlemeye devam etti ancak imparator Julian yaralanıp ölünce ilerleme durdu.(Bkz. Harita 1.2) Romalılar Dicle'nin doğusunda bulunan bütün eyaletlerini Sasanilere vermek zorunda kaldı.

Sasani tarihinin son dönemini başlatan I. Hüsrev (531-579) ya da diğer adıyla Nuşirvan (Anuşirvan), 540 yılında Bizans'a saldırdı ve Antakya ile birlikte büyük miktarda ganimet ve esir ele geçirdi. Bizans, Fırat Nehri'nin batısında ilerleyen I. Hüsrev'i durdurmak için kapsamlı bir ateşkes anlaşması yapmak zorunda kaldı.

I.Hüsrev hükümdarlığı sırasında katı bir Zerdüştcülük uygulasa da diğer dinlere hoşgörölü biriydi (Garthwaite, 2019: 101). İmparator Justinianus 529'da Atinadaki akademiği kapatırken, I. Hüsrev Atina ve Hindistan'daki alimleri davet edip kurduğı Gundişapur'daki eğitim merkezinde toplayarak eğitime verdiği önemi de göstermiş oluyordu. "Anuşirvan (büyük ruh) olarak bilinen I. Hüsrev'in hükümdarlığı (531-579), devrimci mücadele ve değışiklik döneminin en üst seviyesi olmuştur." (Lewis, 2020: 172).

I.Hüsrev'in yerine oğlu IV. Hürmüz geçti. Hürmüz döneminde doğuda patlak veren Türk tehdidine General Behram Çubin ile son verildi. Behram Çubin Bizans'a karşı da önemli başarılar elde etti. Çubin'in artan şöhretinden korkan IV. Hürmüz'ün onu uzaklaştırmaya çalışmasıyla Çubin isyan etti ve diğer Sasani birlikleri de ona destek verdi. IV. Hürmüz öldürölüp yerine oğlu II. Hüsrev tahta çıkarıldı (Garthwaite, 2019)

II. Hüsrev Antakya, Şam, Kudüs, Anadolu'nun büyük bir kısmı ve Mısır'ı alsa da Bizans donanması hala denizlerdeki hakim güçtü. İmparator Heraklius ordusunu Karadeniz'den sevk ederek Ermenistan ve Mezopotamya'da Sasanileri yendi. Sasaniler, Avarlarla birlik kurup Konstantinopolis'i kuşatsalar da başarılı olamadılar. II. Hüsrev bir hanedan içi ayaklanma sonucunda öldürölldü. Sonraki 15 yılda aralarında iki kraliçe ve bir general bulunan 10 yeni hükümdar tahta çıksa da Sasaniler, Araplar tarafından yıkılmaktan kurtulamadı.

1.4. Arap Fetihleri

Araplar (Emeviler) 637'de Ktesifon'u, 642'de Nihavend'i çok kolay bir şekilde ele geçirip Sasani Hanedanı'na son verince buna kendileri bile şaşırılmıştı (Garthwaite, 2019 : 111). Araplar İran'daki Hristiyan ve Yahudileri ehl-i kitap kabul edip şiddet uygulamadılar ve din değışikliğı için zorlamadılar. Ancak Zerdüştiler konusunda emin olamıyorlardı. Zerdüştiler İran'da yoğun nüfusa sahip oldukları için onlar da ehl-i kitap kabul edildi. Arap Emeviler'in fethettiğı Bizans toprakların İslamiyet'in ve İslami kültürün kabul edilmesi İran'dan daha hızlı oldu çünkü Bizans topraklarında yaşayan Arap nüfusu daha fazlaydı. İranlılar bu yeni din, dil ve kültüre karşı koymalarına rağmen Arap alfabesini benimseyip kullanmaları daha hızlı oldu. İran 7. yüzyılda fethedilmesine rağmen 11. yüzyılda İran'ın büyük nüfusu hala Müslüman değildi.

Müslümanlar arasındaki en önemli ayrılık, Halife Osman'ın ölümü üzerine, Şiilerin (Ali taraftarlarının) halifelğe Ali'nin ve Ali'nin soyunun geçmesi gerektiğini söylemesiyle yaşandı. Günümüzde Şiilik Arap dünyası dışında İran ile özdeşleşmiş

olsa da, o dönemde Araplar arasında Sünnilere göre daha az olan bir gruptan oluşuyordu.

Şii bir hareket olarak Horasan'da ortaya çıkan Abbasiler (Garthwaide, 2019: 113), 750'de Emeviler'i yıktı. Abbasiler çıkış noktasında Şii olsalar da daha sonra Sünniliği benimsediler ve başkenti Şam'dan Bağdat'a taşıldılar. Halife Mutasım kendi ordusunu tehdit olarak görüp Türk kölelerden oluşan Memlukler'den yeni bir ordu oluşturdu ve başkenti Samarra'ya taşıdı. Memlukler savaşta esir düşen ya da para ile satın alınan kölelerdi ancak bunlardan Müslümanlığı seçenler savaşçı olarak eğitilip orduya alınıyordu (Garthwaide, 2019).

Halife Harun Reşid'in ölümü üzerine oğulları Emin ve Memun arasındaki taht savaşlarıyla, Abbasi yönetiminin birliği bozuldu ve Tahiriler, Samaniler, Safeviler gibi bazı hanedanlıklar kendi bölgelerinde etkin hale gelip kendi yönetimlerini oluşturdular. "Bu hanedanlardan Samaniler, İran tarihinin Sasaniler ile Safeviler arasındaki döneminde çok önemli bir rol oynadılar" (Garthwaide, 2019 :116). Selçukluların selefi olarak görülen Gazneliler'in bazı liderleri Samani ordusunda görev yapan Memluklerdi. Gazneli Mahmud'un babası Sebuk Tigin, Samani ordusundaki memluklerden biridir. Gazneli Mahmud Hindistan üzerine yaptığı seferlerle İslamiyet'in Hindistan'a ulaşip yayılmasına vesile olmuştur. Mahmud'un 1030'daki ölümü üzerine Tuğrul Bey ve Çağrı Bey yönetimindeki Selçuklular 1040 Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri kesin bir yenilgiye uğrattılar.

1.5. Türk ve Moğollar

İran'da Gazneliler ile başlayan Türk varlığı (devlet olarak), Selçuklular ile devam etmiştir. Selçukluların bölünmesinin ardından Cengiz Han liderliğindeki Moğollar İran'da hakim güç haline gelmiştir.

1.5.1.Selçuklular

Tuğrul ve Çağrı Beylerin ortak yönetimi ölümlerine kadar devam etti. Daha sonra başa Alp Arslan ve ardından oğlu Melikşah geçti. Hem Alp Arslan'a hem de Melikşah'a vezirlik yapan Nizamülmülk ordu ve bürokrasiyi eski İran geleneğine söre kurumsallaştırdı. Nizamülmülk, Siyasetname adlı eserinde iyi bir devlet ve yönetici olmanın esaslarından bahsederken adil bir hükümdar olarak örnek verdiği kişi Sasani Hükümdarı I. Hüsrev(Nuşirvan)'dı.

Selçukluların uyguladığı “ikta” sistemi¹, sayesinde Melikşah askerlerini yağmacılıktan uzaklaştırmaya çalıştı. Bu sistem Selçuklulara atfedilse de daha önce başka devletler tarafından da kullanılıyordu ve 20. yüzyılın başlarına kadar da farklı farklı adlar altında kullanılmaya devam edildi. Önce Nizamülmülk'ün ve kısa bir süre sonra da Melikşah'ın Haşhaşiler² tarafından öldürülmesi Büyük Selçuklu Devleti'nde bölünmeye neden oldu.

1.5.2. Moğollar

Günümüz Moğolistan'ının doğusunda ortaya ve gücünü bozkır yaşamının toplumsal yapısından alan Moğollar, Asya'daki otlakların büyük kısmını zapt etmelerini savuna ve saldırı sırasında örgütlenmenin esnek olmasına borçluydular. Moğolların ilk etkileşimleri ticaret ve yağma yoluyla Çinlilerle oldu.

Kendisi küçük yaştayken babası öldürülen Cengiz ya da diğer adıyla Timuçin, liderlik vasıflarını daha erken yaşlarda etrafında insanlar toplayarak gösterdi. “Timuçin 40 yaşlarına geldiğinde doğu bozkırlarındaki bütün Mooğol ve Türk kabilelerini birleştirmiş ve yarattığı bu askeri kuvvete komutanlık etmeye başlamıştı.” (Garthwaide, 2019 :128).

Moğollar Cengiz Han liderliğinde önce Çin'in kuzeyine saldırıp sonra Orta Asya'ya yöneldiler. Burada Harzemşahları yenip Horasan'da şiddet ve yağmayı bir

¹ Toprak kullanımı hakkının devlete hizmet etme karşılığında verilmesi.

² Hasan Sabbah tarafından kurulan örgüt, kimi yazarlara göre dünyadaki ilk terörist örgüttür.

strateji olarak kullandılar. Cengiz Han'ın torunu Hülagü zamanında Moğollar İran'daki en parlak devrini yaşadı. Hülagü'nün kurmuş olduğu İlhanlılar Devleti'nin asıl amacı Haşhaşileri ve Abbasileri ortadan kaldırmaktı. İlhanlılar hem Haşhaşilerin kalesi Alamut'u alıp Haşhaşilerin büyük kısmını yok ettiler hem de Bağdat'ı yakıp yıkımdan geçirerek halifeyi öldürerek Abbasilere son verdiler. Hülagü'den sonra başa geçen hükümdarlar Hülagü kadar askeri yönetim yeteneğine sahip değillerdi ve Timurlenk'e kadar merkezi iktidarı kuramadılar.

Timur'un mensubu olduğu Barlas ailesi Müslümanlığı seçmiş, Moğol kökenli bir aşiretti. Timur Müslüman olsa da kendisini anne tarafından Cengiz'e bağlıyor ve diğer Müslüman halk ve ülkelere saldırmaktan sakınmıyordu. Timur'un da temel stratejisi Cengiz ve Hülagü gibi fethettiği şehirleri yakıp yıkmaydı. Bir şehir ancak teslim olursa yıkımdan kurtuluyordu. Timur, Horasan ve Fars eyaleti ile Hindistan'ın içlerinde Delhi'yi talan etmekte bir sıkıntı görmedi. 1402 Ankara Savaşı'nda Osmanlı sultanı Bayezid'i yenip esir alsa da Anadolu'yu yönetmeye çalışmadı ve Çin seferine çıktı. Ancak Çin'e ulaşmadan öldü (Garthwaite, 2019).

Timur ölmeden önce halefi olarak oğulları Miranşah ve Şahruh'u değil, torunu Pir Muhammed'i belirledi. Bunun üzerine yaşanan kardeş kavgasından sonra Şahruh başa geçti ve 40 yıldan uzun bir süre hükmetti. Şahruh'un ölümünün ardından oluşan belirsizlik istikrarsızlık sonucunda Timurlular toparlanamayarak bölündü.

1.6. Safeviler

İran tarihinin önceki dönemleriyle ilgili tarihi kaynaklar az olsa da, Safevi dönemiyle ilgili hem İran kaynakları hem de Osmanlı ve Avrupa kaynakları fazladır ancak Safevilerin ilk yüzyılıyla ilgili hala boşluklar vardır. Safevilerin başlangıcı olarak Şah İsmail'in Akkoyunlulara saldırıp Tebriz'i ele geçirmesi alınabilir. Şah İsmail daha yedi yaşındayken babasının Şirvanşahlar tarafından, daha sonra abisinin de Akkoyunlular tarafından öldürülmesi sonucu Safevi Hanedanı'nın lideri oldu. Şah İsmail 12 yaşındayken Şirvanşahlara karşı ilk seferini, 1501'de 14 yaşındayken de

Akkoyunlulara sefer yapıp Tebriz'i aldı. Bunun sonucunda hanedan içerisinde konumunu güçlendirip etrafına daha fazla insan toplayabildi (Garthwaite, 2019).

Şah İsmail ile babası Haydar ve dedesi Cüneyd'in Şii olduğunu gösteren herhangi bir tarihi kaynak yoktur ancak mensubu oldukları Safeviyye Tarikatı'nın Cüneyd'in kuşağına kadar sünni olduğu bilinmektedir (Garthwaite, 2019: 147). Şah İsmail'in Sünni Osmanlı'ya karşı Şiiliği bir direniş şekli olarak kullandığı ve bu amaçla devletin dinini Şii yaptığı düşünülebilir.

Askeri bazı başarıları ve yazdığı şiirlerde Cemşid, Feridun, Hüsrev gibi hükümdarlar ile Rüstem gibi koruyucuların soyundan geldiğini söyleyerek kendisini yegane meşru hükümdar olarak göstermeye çalışması, uyrukları ve takipçileri arasında yenilmez olarak görülmesine neden oldu. Ancak 1514'te Çaldıran'da Osmanlı sultanı Selim'in ordusuna yenilmesi bu inanışın ve güvenin sarsılmasına neden olur. Bu savaştan sonra devlet işlerinden elini çekip kendini yaşamın hazlarına vermesi nedeniyle Şah İsmail'in de kendine olan güveni kaybettiği düşünülebilir. Sayı olarak daha fazla olan topçu desteğindeki Osmanlı ordusu, Şah İsmail'in aşiret askerlerinden oluşan ordusundan daha disiplinli ve daha tecrübeliydi. Yoğun topçu atışı altında ezilen Safevi ordusu ve Şah İsmail, Çaldıran Savaşı'ndan sonra ölünceye kadar bir daha sefere çıkmadı (Dağlar, 2021)

Şah İsmail'in ölümünün ardından başa oğlu Tahmasb geçti. Tahmasb öncelikle hanedan içindeki yerini sağlamlaştırma ve aile içinden kendisine yönelebilecek tehditleri bertaraf etmek için uğraştı. Osmanlı sultanı 1. Selim bütün dikkatini Ortadoğu'ya vermiş olsa da, Tahmasb Safevilerin başına geçtiğinde Osmanlı sultanı Avrupa'daki seferlere ağırlık veren Kanuni ya da diğer adıyla Muhteşem Süleyman'dı. Bundan dolayı Tahmasb Osmanlı tehdidiyle karşılaşmadan Safevi içindeki konumunu ve otoritesini pekiştirmeyi başardı. Süleyman Avrupa'da barışı sağlayınca yönünü doğuya çevirdi ve 1534'te Safevilerin başkenti Tebriz'i işgal etse de yaklaşan kış dolayısıyla oradan ayrılıp Bağdat'ı ele geçirdi. 1555'te Tahmasb ve Osmanlılar Amasya Anlaşması'nı imzalayınca sınırlar belirlendi ve 30 yıllık barış süreci başladı. Bu anlaşmaya göre Azerbaycan Safeviler'e verilirken, Osmanlılar Şii ulema için kutsal iki şehir olan Necef ve Kerbela da dahil Irak'ı aldı. Bu durum Şii ulemanın tepkisini çekince Tahmasb başkenti Tebriz'den hem

Osmanlılardan hem de Kızılbaşlardan uzakta olan Kazvin'e taşıdı. Yarım asırdan fazla süren Tahmasb'ın saltanatı büyük bir istikrar getirdi. Oğlu İsmail'in kendisini öldürmesinden korkan Tahmasb onu hapsedtirdi. Safevilerde taht kavgası daha Tahmasb ölmeden başlamıştı. Tahmasb ölünce yerine oğlu II. İsmail geçti. II. İsmail hanedan ailesinden kendisine tehdit olarak gördüğü birçok kişiyi öldürünce kendisine bir tepki gelişti ve kısa bir saltanatın ardından öldürölüp yerine kardeşı Muhammed Hüdabende geçti. Taht kavgalarını fırsat bilen Osmanlılar Azerbaycan'ı, Özbekler ise Horasan'ı işgal etti. Hüdabende'nin oğlu Abbas(Büyük) 16 yaşındayken isyan çıkardı ve babasının yerine geçti. Abbas başa geçtiğinde Safevi topraklarının büyük kısmı Osmanlılar ve Özbekler tarafından işgal altındaydı. Hem Osmanlılar hem de Özbeklerle aynı anda mücadele edemeyeceğini anlayan Abbas 1590'da Tebriz'i de Osmanlılara vererek anlaşma imzalayıp Özbeklerle mücadele etti ve Horasan'ı geri aldı. Osmanlıya başlatılan karşı saldırı sonucunda 1590'da verilen yerlerin büyük kısmı 1607'ye kadar geri alındı. 1620'de Diyarbakır'a gelen Safevi ordusu 1623'te Bağdat'ı geri aldı. Osmanlıları ve Özbekleri İran'dan çıkarması Abbas'ı Safeviler'in ikinci kurucusu haline getirdi (Newman: 2006).

Şah İsmail'in Selim'e yenildiği 1514 yılında Basra Körfezi'ndeki Hürmüz'ü işgal eden Portekizliler, 100 yıl sonra İngilizlerin yardımıyla Abbas tarafından çıkarıldı. Abbas, Selçuklular zamanında beri uygulanan ve ikta-tuyul olarak bilinen toprak dağıtımını sistemini değiştirerek yeni bir gelir oluşturdu ve bu geliri ordunun yeniden dizayn edilmesinde kullandı. Abbas dönemi Avrupalı devletlerin ve tüccarların yeni pazarlar bulmak için Asya'ya yöneldiği dönemdi. 16. yüzyılın başlarında Portekizliler Hürmüz'ü işgal etmiş, 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başları başlarında İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası, Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası gibi şirketler İran coğrafyasında faaliyet göstermeye başlamışlardı. Bu şirketler sadece ticaret yapmıyor, siyasi meseleler içinde de yer alabiliyorlardı. Misal Portekizliler Hürmüz'den İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın desteğiyle çıkarıldılar (Savory: 2007).

Şah Abbas oğullarının kendisine isyan edeceği düşüncesiyle en büyük oğlunu öldürtüp diğer iki oğlunun ise gözlerini kör ettirdi. Şehzadeler valiliğini yaptıkları büyük eyaletlerden merkeze çağrıldılar ve böylece devlet yönetme tecrübesi

edinemediler. Böylelikle Şah Abbas'tan sonra Safeviler duraklama ve gerileme dönemine girdi. Şah Abbas'ın 1629'daki ölümünden Safevilerin fiili olarak bitişi kabul edilen Afganların ülkeyi 1722'deki işgaline kadar dört şah hüküm sürse de bunların tümü haremde yetiştiklerinden dolayı devlet yönetme tecrübesinden yoksundular. Abbas'tan sonra Safevilerin bir asır daha devam edebilmesinin temel nedeni şahlara hizmet eden yetenekli vezirlerdir (Garthwaite, 2019: 165).

Son Safevi şahı Sultan Hüseyin zamanında ulema iktidara daha çok müdahale etmeye başlamış ve gelecekte de etkili olacak şekilde din adamlarının devlet içerisindeki yerini ve ilişkilerini şekillendirecek bir Şiilik oluşturmaya çalışmıştı (Garthwaite, 2019: 166-167)

1.6.1. Afşarlar ve Zendler

Afganların, Safevileri yenip İran'ı fethetmelerine rağmen İran'ı yönetemeyip ve karşılaştıkları isyanlardan dolayı 1729'da geri çekilmeleri üzerine Şii Afşar Aşireti lideri Nadir Han kukla Şah'tan kurtulup kendini şah ilan etti. Nadir Han yaptığı seferlerle Osmanlıları Azerbaycan'dan, Afganları Kandahar'dan çıkardı. Bazı Bahtiyari aşiretlerini Horasan'a sürgün gönderip başkenti İsfahan'dan İmam Rıza'nın türbesinin bulunduğu Meşhed'e taşıdı. Hindistan'a yaptığı seferle Delhi'yi yağmaladı ve yüklü miktarda ganimetle geri dönünce halktan 3 yıl boyunca vergi almayacağını söyledi. Ancak Osmanlıyla çıkan mücadeleler sonucu ekonomi zayıflayınca, affettiği vergileri almaya çalıştı ve çıkan isyanlar sonucu komutanları tarafından öldürüldü.

Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından Zend Aşireti lideri Kerim Han ve Bahtiyari Aşireti lideri Ali Merdan Han İran'ın batısında müşterek bir hükümlanlık kurdular ancak Ali Merdan Han, Kerim Han tarafından 4 yıl sonra öldürölüp iki hükümdarlı yönetime son verildi. Kerim Han'ın ölümünün ardından Zendler taht kavgasına tutuştular ve Kaçar lideri Muhammed Han'ın son Zend lideri Lütf Ali'yi öldürmesiyle Zend Hanedanlığı'na son verildi.

1.7. Kaçarlar

“Kaçarların işbaşında olduğu uzun yüzyıl daima kötü yönetimle hatırlanır. O dönemde yaşayan gözlemcilerle tarihçiler arasında onların başarılarından bahsedenlerin sayısı çok azdır. Hanedanın meşruiyeti, bir buçuk asır süren saltanatı boyunca çağdaşları arasında her zaman tartışma konusu olmuştur. Hanedan hakkındaki olumsuz değerlendirmeler daha kurucusu Ağa Muhammed Şah zamanında başladı zira bu hükümdarın adı zalimlikle anılıyordu.”(Garthwaite, 2019: 176).

Garthwaite'nin yukarıdaki Kaçar tanımlamasına benzer bir şekilde Abrahamian da Kaçarları şu şekilde tanımlamıştır: “Kaçarlar 19. yüzyılda Avrupalıların gözünde ‘Doğu despotlarıydı.’(...) Teoride şiddet, idare, vergilendirme ve yargılama araçları şahın tekelindeydi.” (Abrahamian, 2020: 12).

Kaçarlar, Afşarlar ve Zendler arasındaki sürekli rekabet ve çekişme Safeviler'in zamanından beri devam ediyordu. Kaçar lideri Ağa Muhammed Han, Afşar lideri Adil Şah tarafından hadım ettirilse de bu onu durdurmadı ve Kaçarların birliğini sağlayarak önce Zendleri ardından da Afşarları yendi. Öldürülmeden önce başkenti küçük bir kasaba olan Tahran'a taşıdı ve öldükten sonra yerine yeğeni Feth Ali Şah geçti. Feth Ali döneminde Avrupa ile ilişkiler önem taşımaktadır. Yeni sömürge anlayışı içinde olan Avrupa devletleri için İran hedef alanlardan biriydi. Feth Ali bu durmu kullanmaya çalışıp Britanya ve Fransızları birbirlerine karşı kullanmak için uğraştı. İran İngilizlerle daha önce anlaşma yapmış olmasına rağmen, Feth Ali, Napolyon ile de anlaşma yaptı. Ruslar, Kafkas eyaletlerini fethedince onlarla Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmaları imzalandı. Türkmençay Anlaşması ile Ruslara bazı imtiyazlar verildi. Kötü yönetim ve güç dengesizliği nedeniyle kaybedilen toprakların geri alınması çabalarının başarısızlığa uğraması ağır tazminatlara neden oluyordu ve bu tazminatlar karşılığında verilen imtiyazlar daha sonra diğer Avrupa devletlerine de verilecekti. Bu durum ise halkta başını ulemanın çektiği bir yabancı karşıtlığına neden olmaktaydı. Daha sonra kapitülasyon olarak adlandırılacak bu imtiyazlar neticesinde bazı azınlıklar hukuktan muaf olurken, bazı ithal mallara gümrük vergisi uygulanmamasının da ekonomik sonuçları olacaktı. Çağdaşları olan Osmanlı sultanları II. Mahmut ve Mısır valisi Mehmet Ali

modernleşme hareketleri başlatırken, Feth Ali'nin bunun için ne ekonomi gücü ne de niyeti vardı. "Mehmet Ali ve II. Mahmud'un aksine Kaçar şahları toplum içindeki merkezkaç unsurlarını ortadan kaldıracak yeterli kaynak toplayamamışlardı."(Cleveland, 2008 :125).

1834'te Feth Ali'nin ölümü üzerine yaşanan veraset sorunu büyük güçler tarafından tanınma yoluyla çözüldü ve torunu Muhammed Mirza, Muhammed Şah adıyla başa geçti. Muhammed Şah'ın başa geçmesinde Ruslarla yapılan Türkmençay anlaşmasının etkisi vardı. Muhammed Şah'ın ardından 1848'de Nasıreddin Şah'ın başa geçmesinde de Rusya'nın ve Britanya'nın etkisi vardı (Abrahamian, 2020).

Nasıreddin Şah zamanında ilk modernleşme çabaları olarak görülebilecek Darülfünun askeri okulunun açılması ve bazı askeri öğrencilerin eğitim için Avrupa'ya gönderilmesi gibi adımlar atılsa da devamı gelmedi.

Şahın iktidarı teorik olarak tüm İran'da varken, gerçekte ise sadece Tahran ile sınırlıydı. Diğer bölgelerdeki özerk yapı Şah'ın otoritesinin önüne geçiyordu. "Bu durumun sebebi, kısmen Safevilerin 1722'de düşüşü ile 1794'te Kaçar hanedanının yükselişi arasındaki karışık dönemde adem-i merkeziyetçi güçlerin İran'da iyice kök salmasıydı." (Cleveland, 2008: 125). Tahran dışındaki din, eğitim ve diğer bazı sosyal hizmetlerin ulema tarafından sağlanması hem manevi düzenin devamlılığını sağlıyor hem de siyasi otorite karşısında dini otoriteyi güçlendiriyordu. İran'da grupların, bölgelerin ve bazı aşiretlerin özerk olması bu yapının devam etmesinde kolaylık sağlıyordu.

1900'lere gelindiğinde ülkenin temel geçim kaynağı tarım olmasına rağmen nüfus son 100 yıl içerisinde 6 milyondan 10 milyona çıktığı için tarımsal üretim halkın ihtiyacını karşılayamıyordu. Şeker ve çaydaki yüksek ithalat ile Rus ve Hint kumaşlarının ithal edilmesi İran'daki kumaş üretimine darbe vuruyor ve madeni paranın ve kıymetli madenlerin yurtdışına çıkmasına neden oluyordu. Tüm bunların sonucu olarak dış ticaret dengesi bozuluyordu. Ekonomik reform yapmayıp imtiyazların satılmasına güvenen Şah imtiyazların ekonomik kalkınmayı sağlayacağını düşünüyordu. Bu imtiyazların ilki 1872 Reuter İmtiyazı olarak bilinir ve doğal kaynakları çıkarma, demiryolu inşa etme, ulusal banka kurma, tarım-sulama

projelerini oluşturma gibi çok kapsamlı hakları Baron Julius de Reuter’e veriyordu. Halktan yükselen tepki neticesinde bu imtiyazlar iptal edilse de 1888’de ve devamında başka imtiyazlar verildi. 1890 yılında bir Britanya vatandaşına İran tütününün üretimi, satışı ve ihracatında tekel olma imtiyazı verilmesiyle birlikte halktan ulemadan gelen ve “tütün isyanı” olarak bilinen tepkinin ardından şah bu imtiyazı iptal etmek zorunda kaldı.

Nasıreddin şah’ın 1896’da öldürülmesi üzerine oğlu Tebriz valisi Muzafereddin şah Rusya ve İngiltere’nin desteğiyle başa geçti. Muzafereddin şah’ın diğer ülkelere verdiği ekonomik tavizler halkta rahatsızlığa neden oldu ve 1905’in sonu ile 1906’nın başında isyan patlak verdi. İsyancıların şah tarafından kanlı bastırılması sonucu esnaflar Britanya elçiliğine, bir grup ulema ise Kum şehrine sığındı. şah kurucu meclis için seçimlerin yapılacağını 5 Ağustos 1906 günü duyurdu. Kurucu meclisin hazırladığı ilk anayasa şah tarafından imzalandı. Ekim 1907’de anayasanın ek maddeleri Muzafereddin şah’ın oğlu Muhammed Ali şah tarafından imzalandı. Yeni anayasa ülkeler arası anlaşmalarda meclis onayı, kuvvetler ayrılığı gibi maddelerin yanı sıra On iki İmamcılığı resmi din olarak kabul ediyordu. Muhammed Ali şah kendisine yönelik bir suikast girişimini bahane edip meclisi kapatınca başlayan isyan daha sonra bir iç savaşa dönüştü ve şah’ın sürgüne gitmeyi kabul etmesiyle son buldu. Yerine bir naibe bağlı olarak oğlu Ahmed şah getirildi. Birinci Dünya Savaşı’nda İran tarafsızlığını ilan etti ve 1917 Rus Devrimi’yle Rusların İran’dan çekilmesi neticesinde İngilizler İran’da egemene yegane yabancı güç haline geldi. Kaçar dönemi 1921’de fiilen sona erse de Rıza Han’ın 1925’te şah ilan edilmesi ve 1926’da ta giymesi ile resmi olarak son buldu.

1.8. Pehleviler

“İran tarihi açısından laik monarşı devlet arayışına Pehlevi Hanedanlığı iyi bir örnek olarak gösterilebilir. Baba-oğul Pehlevi döneminde laik bir monarşı devletinin inşası sistemli şekilde kendisini göstermektedir.” (Erol, 2016: 14).

Rıza Şah³, kuruluşunda Rusların komutanlık yaptığı daha sonra İngilizlerin etkin olduğu Kazak Tugayı'nda albaydı. “Kazak Tugayı ülkenin tek modern ve etkin birliğiydi.” (Garthwaite, 2019: 206). Rıza Han'ın geçmişi hakkında pek fazla şey bilinmese de ülkenin hemen her yerinde görev yaptığı için hem coğrafik olarak bölgeleri hem de oralardaki halkı çok iyi tanıyordu.

Kendi iktidarının kurulması için öncelikle orduyu büyütenve modernleştiren Rıza Han, 1921'de Gilan'daki Cengeliler İsyanını, 1922'de Hiyabani ve Simko isyanlarını bastırarak otoritesini pekiştirdi. Merkezi yönetimin olmadığı meşrutiyet yıllarında diğer ülkelerle petrol anaşması yapabilecek kadar güçlenen ve özerkleşen Bahtiyariler gibi aşiretleri saf dışı bırakarak milliyetçilik üzerinden bir siyaset yürüttü. “Böylece aşiretler modern devlete boyun eğdi.” (Garthwaite, 2019: 207). Rıza Han 1923'te başbakanın tutuklanmasını sağlayıp kendisinin başbakan olarak atanmasını sağladı. Rıza Han'ı başbakan olarak atayan son Kaçar lideri Ahmed Şah Avrupa'ya gitti ve bir daha İran'a dönmedi.

1923'te komşu Türkiye'de Atatürk⁴ önderliğinde ilan edilen cumhuriyet İran'a etki etmiş ve özellikle gençler, öğrenciler ve aydınlar arasında cumhuriyet ilan edilmesi taleplerini arttırmıştı. Rıza Han bunu Kaçarlardan kurtulmak için fırsat olarak görse de ulemadan “gelen yoğun tepkilere daha fazla dayanamayan Rıza Han, Şii öğretisinin İran'daki merkezi olan Kum Şehrine giderek, bir bildiriyle Cumhuriyet idaresine karşı olduğunu ilan etmek zorunda kaldı.” (Afşar, 2020: 61). Rıza Han, 1925'te meclis tarafından Şah olarak seçilmeyi kabul etti. 1926'da taç giyerken kendinden önceki tüm hükümdarların yaptığı gibi, tarihi krallıklarla bağı olduğunu ve meşruiyetini göstermek için “Pehlevi” kelimesini hanedan adı olarak belirledi.

Rıza Şah, eğitim ve sağlık hizmetlerinde yenilik için bazı adımlar atıp yeni hastaneler inşa etmenin yanında, merkezîyetçi modernleşme için iktisadi, hukuki ve kültürel reformları daha Şah seçilmeden önce başlatmıştı. Bu kapsamda ulusal banka kuruldu, demiryolu ve karayolu inşaatı başlatıldı, sanayileşme teşvik edilip maddi

³ 1925'e kadar Rıza Han olarak biliniyordu.

⁴ Detaylı Atatürk – Rıza Şah karşılaştırması için (Cleveland, 2008: 209), (Roskin, 2019: 680) ve (Afşar, 2020: 53-84) bakılabilir.

destek sağlandı. 1928’de kapitülasyonlar kaldırıldı ve ticari sorunların çözümünün kolaylaşması için ticaret hukukunu da barındıran yeni bir hukuki sistem benimsendi. Persiya ya da Acemistan olarak kullanılan devlet adını değiştirerek İran yaptı. Batılılaşma çabaları kapsamında erkeklerin Avrupai tarzda giyinmesi, şapka takması zorunlu hale gelirken, kadınların peçe takması yasaklandı. Bu uygulamalara ulemeden tepki gelmesini şiddetle bastırarak ulemayı sindirmeye çalıştı. Aşiretlerin kendilerine has geleneksel giyimleri ile ayırt edilebilmesi onlara özerklik getirirken, yeni giyim şekliyle herkes tek tipleştiriliyordu. Ancak bu uygulamaya ulema dışında aşiretlerden güçlü bir tepki gelmedi.

İkinci Dünya Savaşı’nda İran tarafsızlığını ilan etse de, Rıza Şah’ın savaştan önce Almanya ile yakınlaşmış olması müttefik devletleri korkutuyordu. Hitler’in Sovyetleri işgale başlamasıyla Britanya ve SSCB İran’daki Alman teknisyenlerin çıkarılmasını istedi ve daha sonra İran’ı işgal edip Rıza Şah’ı yerini oğlu Muhammed Rıza’ya bırakmaya zorladılar. Yerini 1941’de oğluna bırakan Rıza Şah, 1944’te Güney Afrika’da sürgünde öldü. Britanya ve SSCB’nin 1941’de başlattığı işgale ABD 1943’te katıldı. Yeni Şah Muhammed Rıza’nın tecrübesiz olması işgal ile birleşince meşruti yönetim isteyen meclisin gücü artmış ve ülkede benzeri görülmemiş siyasi özgürlüğe neden oldu. “Bu dönem monarşinin zayıfladığı, iç siyaette sol ve milliyetçi akımların güçlendiğı bir dönem olmuştur.” (Şen, 2018: 78). Rıza Şah döneminin baskılarından kurtulamayan sol ve işçi sınıfı, Muhammed Rıza döneminde önemli siyasi figür haline geldi. Rıza Şah zamanında kapatılıp 300 kadar mensubu hapsedilen Komünist Parti, bu dönemde Tudeh (Kitleler) Partisi adıyla Solun temsilcisi oldu. Toprak reformu ve yeniden yapılanma çağrısıyla taraftar toplayan ve Sovyet ideolojisine yaklaşan Tudeh’in seçimlerde milletvekillikleri ve bakanlıklar alması muhafazakar kesim ile birlikte ABD ve İngiltere’yi de telaşlandırdı. “Petrolün millileştirilmesini de ilk söyleyen Tudeh’ti.” (Abrahamian, 2020: 150).

Ortaya çıkan siyasi özgürlüklerden ulema da faydalanıp vakıf ve medreselerin yönetimini tekrar elde etti. Bu dönemde birçok farklı hareket ortaya çıkmasına rağmen, laik modernlik yanlılarıyla gelenekselci muhafazakarlar olarak ülke ikiye

bölünmüştü. Milli egemenlik ve toprak bütünlüğü bu dönemin birleştirici unsurlarıydı.

1945-1946'da Mahabad'da Qazi Muhammed, Tebriz'de Pişeveri öncülüğünde başlayan bağımsızlık hareketlerine Sovyetler destek veriyordu. Başbakan Ahmed Kavam Sovyetlere kuzeyde petrol imtiyazları sözü verince Sovyetler bu iki girişimden desteğini çekti ve iki başkaldırı da bastırıldı. Tudeh Partisi'nin Sovyetler üzerinden bu iki harekete destek verdiği söylemleri üzerine popülaritesi azalmaya başladı.

Tudeh'in halk desteğinin azalmaya başlamasıyla birlikte Muhammed Musaddık önderliğinde milliyetçi Milli Cephe adıyla yeni bir hareket ortaya çıktı. Bu hareket temel olarak orta sınıf ve esnaftan oluşsa da, Tudeh'ten ayrılan solcular liberal toprak sahipleri ve ulemeden da bir kesim destek veriyordu. Şah tarafından başbakanlığa atanmış General Rozmara'nın öldürülmesinin ardından Musaddık başbakan olarak atandı. Musaddık petrol karının yarı yarıya paylaşılması şartını İngiliz AIOC'ye (Anglo-Iranian Oil Company) kabul ettiremeyince NIOC'u (National Iranian Oil Company) kurdu ve petrol kuyuları, boru hatları ile birlikte AIOC'yi devralmasını emrederek petrolü millileştirdi. Bunun üzerine Musaddık , ABD ve İngiltere tarafından hazırlanan bir darbe ile 1953'te indirilip yerine Muhammed Rıza Şah tekrar tahta oturtuldu.

Muhammed Rıza Şah ilk iş olarak sıkıyönetim ilan etti ve bütün muhalefeti susturdu. Amerika'dan alınan borç ile ekonomiyi rahatlatıp yeni bir istihbarat servisi olan SAVAK⁵'ı kurdu. "SAVAK, yüksek rütbeli subaylar da dahil bütün İranlıları göz hapsinde tutma, basına sansür uygulama, iş başvurusu yapanlar hakkında inceleme yapma, işkence ve idam cezası uygulama dahil her türlü yola başvurma hakkına sahipti." (Abrahamian, 2020: 167).

Her ne kadar Muhammed Rıza Şah'ın temel destekçisi Amerika olsa da; Şah Sovyetler ile de yakınlaşmanın yollarını arıyordu. "İran yönetimi Batı ile ilişkilerini geliştirirken, SSCB'yi de ihmal etmemeye özen göstermiş: iki kutuplu düzenin hakim olduğu bir ortamda bir çeşit denge politikası takip etmeye çalışmıştır. Fakat bu

⁵ Sazeman-e Ettelaat va Amniyat-e Keshvar (Ülkenin Bilgi ve Güvenlik Teşkilatı)

denge 1970’li yıllarda bozulmuş, İran özellikle Körfez bölgesinin güvenliğinin sağlanmasında ve ABD’nin SSCB’yi çevreleme politikasında Washington için ayrıcalıklı bit yere sahip olmuştur.” (Metkin, 2016: 101).

20. yüzyıl başlarında İran nüfusunun %80’i kırsal kesimce ikamet ederken, yüzyılın 3. çeyreğinde bu oran %60’lara inmişti. Köylerden şehirlere göçün temel nedeni ekonomik olsa da, eğitim de bu nedenlerden biriydi. Eğitim için yurtdışına gidenlerin sayısında da artış olmuş ve yüksek eğitilmiş büyük bir aydın kesimi oluşmuştu. İran tarihine, ekonomiye ve siyasete ilgi duyan bu kesimin şah ve SAVAK’ın baskıcı rejiminde bir şey yapamaması öfke birikimine neden neden oluyordu. Ölümünden sonra devrimin ideoloğu olarak anılacak olan Ali Şeriatî de Fransa’da eğitim görüp İran’a dönen ve İran’da dersler veren aydınlardan biriydi. Şiiliğin siyasileşmesi gerektiğini, İranlıların ancak İslamiyet ile kurtuluşa erebileceklerini savunuyordu. Ali Şeriatî ve diğer aydınların temel eleştirilerinden biri de ulemanın olan bitene sessiz kalması ve kendi güçlerini korumak için iktidara boyun eğmeleri idi. Şeriatî’ye göre son halife Ali’nin kendinden önceki halifelere karşı çıkmasının nedeni hem otoriteyi gasp etmeleri hem de güçlülerle uzlaşıp İslam davasını satmalarıydı. İslam’a yeni bir yorum getiren Şeriatî, ulemayı açıkça suçluyordu. “Onları, kitleleri ‘afyonlamak’ için dinden yararlanmakla, içini boşaltıp dini kupkuru bir dogmaya çevirmekle, hem egemen sınıf hem de Pazar küçük esnafıyla işbirliği yapmakla, İmamlığın Kızıl Şiiliğinin yerine Safevî Hanedanlığının Kara Şiiliğini getirmekle, genelde de inanç, eylem ve bağlılıktan çok ilahiyat, felsefe ve hukukla ilgilenmekle suçluyordu.” (Abrahamian, 2020: 190). Marksist sosyolog Georges Gurvics’ten ders alan ve peygamberin sahabesi Ebu Zerr’in hayatını anlatan Arapça bir kitabı Farça’ya “Ebu Zerr-i Hudaperest-i Sosyalist” olarak çeviren Şeriatî’ye göre İslamiyet ve Sosyalizm birbirlerine çok uzak değillerdi. Şeriatî’ye göre gelirlerini vakıflardan ve dini vergilerden alan ulemanın, esnaf için dini pazarı rahatlatarak hale getirdiğini ve esnafın da dünyayı ulemayı rahat ettirecek hale getirdiğini söyleyerek aralarında karşılıklı bir ilişki olduğunu savunmuştur. Şeriatî, Marx’ın “din toplumların afyonudur” (Marx, 2009: 192) sözüne atıfta bulunarak dinin özünde özgürlükçü, devrimci ve harekete geçirici olduğunu ancak ulemanın dini afyonlaştırdığını savunuyordu (Şeriatî, 1990). Abrahamian’ın Şeriatî’den aktardığı şekliyle: “İslam deyince neyi kastettiğimizi açıklamamız gerekiyor.

Kastettiğimiz Ebu Zerr'in İslam'ı, halifelerinki değil. Adaletin ve temiz liderliğin İslam'ı, hükümdarın, eşrafın ve üst tabakalarinki değil. Özgürlüğün, ilerlemenin ve bilincin İslam'ı, köleliğin, tutsaklığın ve edilgenliğinki değil. Mücahitlerin İslam'ı, ulemanın değil.” (Abrahamian, 2020: 190).

Şahı Yezid olarak nitelendirdiği için 1964'te Türkiye'ye sürgüne gönderilen, kısa bir süre sonra Necef'te yaşamasına izin verilen Ruhullah Humeyni de o dönemde kendi dini yorumunu geliştiriyordu. Şeriatı daha çok genç aydınlarla seslenip onlardan taraftar bulurken, Humeyni direk olarak ulemaya sesleniyordu. Ses kayıtları ve yazıları el altından dağıtılıyordu. Humeyni'ye göre 12. İmam'ın yokluğunda devlet egemenliği İslam fıkıhı konusunda uzmanlaşmış kişilere verilmeliydi. Ancak onlar topluma yol gösterebilirdi.

Bir toprak reformu yapacağını sinyallerini veren Şah, toprak ağalarından uzaklaşıp, orta sınıfa yakınlaşmaya başlamıştı. Ortaya çıkabilecek kanlı bir isyanı bastırmak için 1963'te toprak reformunu da içeren “beyaz devrim”i yaptı Muhammed Rıza Şah. Buna hem toprak ağaları hem de mülkiyet hakkının kutsallığına darbe vuracağını iddia eden ulema karşı çıkıyordu. Şah toprak reformuyla hem büyük toprak ağalarının gücünü kırmayı hem de toprak vereceği köylülerin kendisini desteklemesini hedefliyordu. Beyaz devrimin kapsamı içerisinde kadınların seçme hakkı gibi bazı sosyal ve siyasal haklar da vardı. 1967'de kadınlara boşanma ve velayet gibi bazı haklar verilerek medeni kanunun daha da laikleştirilmesi ulemanın daha da çok tepkisini çekti. “İçlerinde Humeyni'nin de bulunduğu pek çok molla kadınlara oy hakkı verilmesine karşı çıkıyordu. Ulema ayrıca kendi kontrolündeki vakıflara ait araziler başlangıçta muaf tutulmasına rağmen toprak reformuna da karşıydı.” (Garthwaite, 2019: 229-230).

1973'te Amerika'nın İsrail'i desteklemesi üzerine Arap ülkelerinin tepki göstererek petrol ambargosu uygulaması üzerine yaşanan OAPEC petrol krizi nedeniyle petrol fiyatları beş katına yükseldi. İran'ın petrolden dolayı artan gelirleri (Bkz. Tablo 1.2.) hızlı bir kalkınma sağlarken, Şah orduyu modernize edip modern silahlar alarak İran ordusunu dünya çapında bir üne kavuşturdu (Bkz. Tablo 1.3.). Artan petrol gelirleriyle Amerika'dan çok sayıda savaş uçağı satın alan İran,

ABD'nin bölgedeki kalesi haline gelmişti. İran'daki Amerikalı askeri danışan ve teknisyenlerin sayısının gün geçtikçe artması halkta rahatsızlığa neden oluyordu.

Şeriata bağlı bir hükümdarın kabul ettiği “Sırların Keşfi” adlı eserinde Humeyni ilk kez “velayet’i fakih” sisteminden bahsetti. Seyyid Hüseyin Burucerdî ve Abdulkasım Kaşani gibi dini liderlerin yakın zamanda vefat etmiş olmasının yanı sıra, Şah’ın zayıf siyasi karakteri ve kararsızlığı Humeyni’nin cesur kişiliği karşısında sönük kalınca Humeyni’nin bir lider olarak ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştu. 1963 olaylarında Humeyni bir lider olarak ön plana çıktı ve tutuklandı.

“Humeyni, dini muhalefetin iki eğilimi arasında köprü kurabilecek iyi bir konumdaydı. Bir taraftan, tutucu bir dini dil kullanması, dini kitleler arasında çekiciliğiyle tutucu bir pozisyon olan dini ahlakın muhafızı olarak kendisini sunmasına olanak sağladı. Öte yandan, onun radikal bir siyasi söylem kullanması, var olan İslami muhaliflere, yükselen radikal İslam yandaşlarına ve seküler muhalefetin önemli bir kesimine çekici gelen karizmatik rejim aleyhtarı retorikini oluşturdu.” (Moazami, 2019: 218). Bu iki özelliğinden dolayı Humeyni taklit merci-i olma yolunda hızla ilerledi. Humeyni’nin ulema içerisinde hızla ilerlemesinin bir diğer nedeni ise tavizsiz yaklaşımı ve bunun ona kazandırdığı karizmaydı.

“Geleneksel ulema, dini vakıfların ve yol göstericiye gerek duyan kimselerin diğer bir deyişle reşit olmayanların, dulların ve akli ehliyeti olmayanların üzerinde müçtehidlerin sahip olduğu yetkiyi velayet-i fakih (hukukçunun himayesi) terimiyle karşılıyordu. Oysa Humeyni, terimin anlamını bütün nüfusu kapsayacak şekilde genişletmiştir. Bunun yanında Kur’an’daki ‘Allah’a, Hz. Peygambere ve yetki sahiplerine itaat edin’ emrini çağdaş müçtehitlere boyun eğmek olarak yorumlamıştı.” (Abrahamian, 2020: 192). Humeyni bu görüşleriyle çağdaş ulemadan farklı olduğunu ortaya koyuyordu. Egemenlerin yüzyıllardır İslam’ı karalamak için çalıştığını, bundan dolayı fikirlerinin tuhaf gelebileceğini kabul ediyordu. Yazdığı ilk eserde şeriata bağlı bir hükümdarı kabul etse de monarşinin şirk anlamına geldiğini ve İslam’da yeri olmadığını belirtiyordu. Yüzyıllardır anarşi olmaması için monarşiyi gerekli gören Şii uleması ve İran halkına Humeyni yeni bir öneride bulunarak monarşiyi kökünden kazımaları gerektiğini anlatıyordu. “Ona göre kralların çoğu suçlu, zalim, soykırımcıydı. Sonraki yıllarda Humeyni daha da ileri giderek istisnasız

bütün kralların ahlaksız olduklarını savundu. Hatta İranlıların ‘Adil’ diye andığı ünlü 1. Hüsrev’i bile ahlaksız diye reddediyordu.” (Abrahamian, 2020: 192-193).

Humeyni verdiği derslerde Şah rejimini ekonomik, siyasi, ahlaki ve kültürel olarak sürekli eleştiri altında tutuyor ve bu eleştirilerini halkla da paylaşıyordu. Ancak velayet-i fakih sistemini sadece derslerde dile getirip halk içinde konuşmaktan kaçınıyordu. “Humeyni bu suçlamaları dile getirirken eskiden çok seyrek ağzına aldığı müstezefin, şehit, tagut, tabaka ve inkılap gibi etkileyici terimlere artık daha sık başvurmaktaydı. Demeçlerini sonradan devrimci sokak sloganları olarak benimsenecek kafiyele kelimelerle süslüyordu.” (Abrahamian, 2020: 193).

Artan gerilim 1970’lerin ortalarında Humeyni ve taraftarlarının seslerini arttırmasıyla, kırılacak duruma gelmişti. Humeyni’nin söylemleri daha çok ulema ve muhafazakarlar arasında karşılık bulurken, Şeriatî’nin fikirleri özellikle genç aydınlar arasında karşılık buluyordu. Bu süreç içerisinde Halkın Mücahitleri ve Halkın Fedaileri gibi gerilla örgütleri kuruluyordu. Bu örgütler Şah’ın aile üyelerini kaçırmak gibi bazı eylemler yapmaya çalıştılar.

Şah toprak reformundan dolayı kendisine karşı gelen ulemayı orta çağdan kalmakla ve irticacılıkla suçluyordu. Ulemanın etkisini kırmak için Tahran Üniversitesi’ne bağlı ilahiyat fakültesi açtı. Şah’a tepki gösterenler sadece ulema değildi. SAVAK tarafından korkutulup sindirilmeye çalışılsa da hem sol kesimden hem de orta sınıf ve pazar esnafı arasında da Şah karşıtlığı yükseliyordu. Toplum ve Şah gitgide birbirlerinden kopuyorlardı. “Şah bir yandan ülkenin çoğuna yabancılaşsa da, giderek büyüyen devletin ona toplum üzerinde mutlak denetim yetkisi verdiğine inanıyordu. Kapıldığı bu izlenim, inşa etmekten gurur duyduğu sağlam görünüşlü barajlar kadar aldattıcıydı. Muazzam görünüyorlardı, sapasağlam ve yıkılmaz. Oysa yetersiz, savurganlık timsali, tortularla tıkalı ve kolaylıkla bozulabilen yapıları.” (Abrahamian, 2020: 205).

Amerikan başkanlık seçimi kampanyasında Jimmy Carter, İran dahil bazı ülkelerde yaşanan insan hakları sorunlarını gündeme getirince Şah 1977’de polis denetimlerini biraz gevşetmek zorunda kaldı. Biraz rahatlayan ortamda muhalefet Şah’ı askeri darbeler, temel yasaların çiğnenmesi, kapitülasyonları tanıma, ABD’nin

kalesi olma, göstericilere ateş açılması, SAVAK'ın muhalefete uyguladığı işkence ve faili meçhul cinayetler, tarım politikaları, dini gasp etme, faşizm gibi konularda yoğun bir eleştiriye tuttu. Sesini duyurma fırsatı bulan muhalefet bazı yerlerde protesto gösterileri yaptı. Bu gösterilerde tutuklananların ceza almaması ya da hafif cezalarla kurtulmaları, başta ulema ve medrese öğrencileri olmak üzere bütün muhalefeti cesaretlendirdi. Şah orta sınıf ya da sol kesimden bir girişim beklerken, sokağa dökülebilen Kum'da okuyan medrese öğrencileri oldu. Rejime bağlı bir gazetede mollaların aslında Marksist oldukları, bunu gizlemek için geleneksel siyah elbiseyi giydikleri ve Humeyni'nin komünizmle işbirliği yapan bir irticacı olduğu yazılınca medrese öğrencilerinin protesto gösterileri başladı. Bu gösterilerde pek çok öğrenci öldürüldü. Protestolar Tahran, Tebriz, Yezd ve İsfahan'a da yayıldı. Şah'ın sıkıyönetim ilan edip gösterileri yasaklaması üzerine ordu güçleri 8 Eylül 1978'de Tahran'da Jale Meydanı'nda toplanan kalabalığın üzerine ateş açtı ve binlerce insan öldü. "Bir İtalyan gazetesi için devrim sırasında muhabirlik yapmaya koşan Fransız filozof Michel Foucault, Jale Meydanı'nda 4000 civarında diye bildirmişti." (Abrahamian, 2020: 209).

Şah, 11 Aralık'ta askeri geri çekmeyi ve belirli noktalarda gösteri yapılmasına izin verdi. Tahran'da toplanan 2 milyondan fazla insandan oluşan kalabalığın temel isteği ve sloganları Humeyni'nin dönmesiydi. Humeyni 1 Şubat 1979'da Air France uçağıyla İran'a döndüğünde onu havaalanında bekleyen 3 milyondan fazla insan vardı. Humeyni'nin gelişinden iki hafta sonra Şah Muhammed Rıza Pehlevi ülkeyi terk etti. "Başkent dolaylarında heyecanla Şah'ın gidişini bekleyen İranlılar, haber sokağa ulaştığında Şah'a ait görkemli heykelleri alaşağı etmede pek vakit kaybetmediler." (Kashani-Sabet, 2018: 1). Pehlevi hanedanı son buldu.

1.9. İslam Devrimi

"Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Ortadoğu'da meydana gelen önemli olayların sayılması istenseydi, şüphesiz en başta gelen konulardan biri 1979 İran İslam Devrimi olurdu. (...) Genel siyasi tarih açısından bakıldığında İran İslam Devrimi, devrim öncesi olayların seyriyle, devrim sonrası oluşturulan siyasi

yapısıyla, en azından tüm İslam dünyasında evrensel boyutta hissedilen mesajlarıyla ve bölge ile dünya politikasına yaptığı etkiyle ancak Fransız, Bolşevik ve Çin devrimleriyle karşılaştırılabilecek bir konuma sahiptir.”(Gündoğan, 2016: 429). Fransa’dan 1 Şubat 1979’da İran’a dönen İmam Humeyni’yi bütün siyasi gruplar ve apolitik kesimler bile devrimin lideri olarak kabul etti. Yıkılan 2500 yıllık monarşinin yerine teokratik bir yönetim geleceğini görebilen İranlı sayısı çok fazla değildi. Muhammed Rıza Şah’ın son başbakanı Şahpur Bahtiyar kaçtığı Fransa’da bir suikastle öldürüldü. Humeyni, Mehdi Bazargan’ı başbakan olarak atasa da bütün yetki kendisindeydi. İran’a karizmatik bir lider olarak dönen Humeyni’ye bir saygı ifadesi olarak artık “imam” deniliyordu.

İslam Devrimi’ne karşıt olup Şah’ın yanında yer alan binlerce kamu görevlisi ve asker tutuklanıp bazıları idam edildi. Yurtdışına kaçan on binlerce insanın büyük bir kısmı geri dönmedi ve kalıcı bir sürgüne mahkum oldu. Bazı kuralları halka dayatan ve bunların İslam adına yapılan İslami kurallar olduğunu iddia eden milislerin sayısı gün geçtikçe arttı. Bunların öfkesi batılılaşmayı çağrıştıran her şeye karşı olsa da asıl hedefleri kadınlardı. “Politik yelpaze içinde yer alıp protesto gösterilerine katılan kadınlar, yeni kazandıkları özgürlüğün bastırılacağından korkuyordu. Bu nedenle 1979 baharında Tahran’da düzenledikleri büyük gösteride amaçladıkları desteğe kavuşamadılar. Kadınlara fiziki saldırıda buluna sokak çeteleri, yürüyüşün sona ermesine neden oldu. Kadınların rolü bir kez daha geleneksel olanla sınırlı kalmıştı.” (Garthwaite, 2019: 238). Humeyni devrime karşı gelişen muhalefetin bastırılması konusunda Pehleviler’den pek farklı değildi. Bunun için şiddet ve baskı uygulanmasını hoş görüyordu. Ordu komutanlarının bazılarının tutuklanması, idam edilmesi, yurtdışına kaçmasıyla ordudaki düzen ve disiplin bozulmuştu. Yeni iktidar, başsız kalan ordudan elde ettiği silahları camilerdeki halka dağıttı ve onların şiddet uygulamalarına göz yumarak ahlak polisi olarak kullandı. Silahı alanlar kendisini asker-polis yerine koyuyordu.

Dinin diğer bütün toplumsal unsurlara egemen olmaya başladığının fark edilmesiyle, buna karşı muhalefet de gelişti. “Muhalefeti Tahran’da solcu gruplarla kadınlar, kırsal bölgelerdeyse bazı aşiretler meydana getirmişti.” (Garthwaite, 2019: 238). SAVAK’ın adı değişse bile Şah dönemindeki görevini yapıp, İslam Devrimi’ne

muhalif olanlara baskı uygulamaya devam ediyordu. İstihbarat ve milislerin baskıları karşısında muhalefetin sesi yavaş yavaş azalıp yer altına çekildi. Bazı bombalama eylemlerinde devrimin bazı liderlerinin ölmesinin ardından sorumlu görülen solcu ve laik kesim tamamıyla ezildi. Devrime destek veren dini gruplar arasında ise iktidar savaşı başladı. Humeyni, lider olarak yerini rehine krizi ve Irak'ın İran'ı işgali ardından sağlamlaştırdı.

1979'da hazırlanan anayasanın 1906-1907 meşrutiyet anayasasından temel farkı, devlet içerisinde velayet-i fakih sisteminin ve makamının kurulmasıdır. Bu sistemin başka bir örneği olmadığı için geleneksel olarak ifadelendirilemez.

Humeyni'nin fikirleri Safeviler dönemindeki Usuli-Ahbari ekollerinin çatışmasından devlet içindeki yerini sağlamlaştırarak çıkan Usulilere dayanıyordu. Her iki ekol de Kur'an'ı şeriatın kaynağı olarak görse de Kur'an'ı yorumlama ve şeriat oluşturma noktasında farklılaşıyorlardı. Ahbarilere göre herkes hem Kur'an hem de ulemanın rehberliğinde kendi yorumunu geliştirip doğruya ulaşabilirdi. Ahbarilere göre ulemanın varoluş nedeni dünyevi meselelerde değil, sadece dini meselelerde rehberlik yapmaktı. İnsanlar dini metinleri, Kur'an'ı okuyup anlayabiliyorlarsa ulemanın rehberliğine başvurmak zorunda değillerdi. Usulilere göre ise doğruya ulaşmak sadece yüksek dini eğitim ve yorumlama yeteneğine sahip üst düzey ulema tarafından gerçekleştirilebilirdi. Dünyevi ya da dini meselelerde ulema sadece yorumlama değil, kararı belirleme hakkına da sahipti. Yani karar verme hakkı inananlara bırakılmıyor, karar ulema tarafından belirleniyor, diğerleri ise bu karara uymakla yükümlü oluyordu. Bir noktada yüksek dini eğitilmiş ulema kanun koyucu yerine geçiyordu. Din hukukunu ve içtihadını iyi bilen bu kişilere müçtehit deniliyordu. Günümüz İran İslam Cumhuriyeti'nde bulunan velayet-i fakih makamının ilk örneği Usuliler tarafından Taklit Merci-i olarak uygulanıyordu. Taklit Merci-i yanılmaz ve hata yapmaz olarak o dönemin Şii hiyerarşisinin en üstündeki mevkiydi. "Taklit Merci-i makamı gayriresmi ama etkin bir hiyerarşi olarak 19. yüzyılda gelişti. Mercilerin zamanla dini vergilerin alıcıları ve bağışların ve ilahiyat okullarının iç işlerinin yöneticileri haline geldiler." (Moazami, 2019: 127). İlk ortaya çıkışlarında heterodoks bir düşünce ve yapı olarak görülen Usuliler devletle işbirliği yaparak yeni ortodoks ve devlet dini haline geldiler.

Kasım 1979’da yaşanan Amerikan elçiliğinin basılması ve çalışanların rehin alınması, Humeyni’ye yönelik yavaş yavaş artan düzeni sağlama eleştirilerinin üstünü kapattı ve Humeyni’ye yerini sağlamlaştırma fırsatı verdi. Amerika ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi ve Amerika’nın “büyük şeytan” olarak gösterilmesinin ardından, bütün günahların sorumlusu bulunmuştu: Amerika. Bu durum artan batı karşıtlığını daha da pekiştirdi (Abrahamian, 2020).

Humeyni dahil devrim liderleri, ilk zamanlarda devrimin başarısız olmasında korkup muhafaza etmeye çalıştılar ancak sonraki yıllarda devrimin ihraç edilmesi gerektiğini benimsediler. Nüfusun yarısından fazlası Şii olan, Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak bunu kendine ve ülkesine tehdit olarak görüp, İran’daki siyasi çekişmeler ve ordunun düzensizliğini fırsat bilerek İran’ı işgale başladı. Devrim liderleri Irak’taki Şiilerin İran’ı örnek almasını isterken, Saddam Hüseyin de İran’daki Arapların desteğini istiyordu. Ancak iki taraf da iknada başarısız oldu. İran ordusu düzensiz ve disiplinsiz kalmış olsa da Irak’a karşı koyabildi ve Irak’ın işgal ettiği yerleri geri alarak karşı saldırıya geçti. İran için hem ordu, hem Devrim Muhafızları, hem de Besic denilen gönüllüler savaşıyordu. Savaşın siyasi farklılıkları daha da arttırması üzerine devrimin ilk cumhurbaşkanı Beni Sadr düştü. Yeni cumhurbaşkanı ve başbakanın “Halkın Mücahitleri” örgütü tarafından bombalamayla öldürülmeleri üzerine muhalefet üzerindeki baskı daha da arttırıldı. Bu baskı etnik ve azınlık halklar üzerinde de uygulandı. Abdurrahman Qasımlo liderliğinde örgütlenen direnişin talepleri reddedildi. Humeyni, Türkmenler ve Kaşkayların muhalefetini de sert bir şekilde bastırdı (Garthwaite, 2019: 245).

Ekim 1981’de Ali Hamaney cumhurbaşkanı olarak seçildi. Humeyni, fikir ayrılığı yaşadığı üst düzey Ayetullah olan Şeriatmedari’yi bile ev hapsine aldırıldı. Humeyni’nin danışmanı olan Sadık Kutbzade gibi devrimde rol oynamış bazı kişiler de yargılanıp idam edildi. “Muhafızlar genellikle uyuşturucu kaçakçılığı, fahişelik ve eşcinsellik gibi ahlaki unsurlarla suçlanıyordu.” (Garthwaite, 2019: 247).

Necef ve Kerbela’da bulunan Şii yüksek ulehasının velayet-i fakih makamına karşı çıkmasıyla Kum şehri Şii inancının merkezi haline getirildi.

Eğitimli olan kesim modernleşmeyi batılılaşmayı desteklese de, Pehlevi şahlığına karşı çıkmak için Humeyni'yi desteklemişti. Humeyni'nin uyguladığı baskıya ve fikir ayrılıklarına dayanamayan aydın, öğrenci ve orta sınıf koalisyonu 1981'de dağıldı. Yeni hükümetin yetkilileri ve yeni hükümet tarafından silah dağıtılanlar İslam'a ve Devrim'e muhalif gördüklerine baskı ve şiddet uygulamaktan çekinmiyordu. Humeyni, halka yönelik artan baskı, şiddet ve terörü görmezden geliyor, hoş görüyordu. Artan terör ortamına halkın tepki göstermesi üzerine Humeyni 1982'de bir bildiri yayınlayarak yapılan hukuk dışı müdahalelere son verilmesi çağrısında bulundu. Hukuğun standart hale getirilmesi çalışmaları kapsamında hukuk İslam'a uygun hale getirildi.

Devam eden savaş, İran'a uygulanan tecrit, yüksek enflasyon ve yüksek işsizlikte durma noktasına gelen ekonominin temeli hala petrole dayanıyordu. Pehleviler döneminde yapılan yardımlar ve uygulanan sübvansiyonlar kesintiye uğramıştı. İran'ın diğer sorunları ekonominin bozulmasına yol açmıştı. İslam Cumhuriyeti'nin sanayi ve bankacılığı millileştirmesi sonucu devlet temel ekonomik aktör haline gelmişti. 1980'lerin ortalarında ekonomi yönetimi işi batıda eğitim görmüş uzmanlara devredildi. Uzmanlar, hükümetin sosyal politikalarında yardımcı olduğu müstezefin kesimini ve bazı iş kollarını tamamıyla ellerinde bulunduran mollalardan oluşan grupları göz önünde bulundurmak zorundaydı. Bu gruplar kredilerle sübvansiyon ediliyordu. Ekonominin bozulmasının nedenlerinden biri de nüfusun artması ve Saddam'ın Irak'taki İranlıları sınır dışı ederek İran'ın başına bela etme çabasıydı. 1970'de 29 milyon olan nüfus 1990'da 55 milyonu geçmişti.

İslam Devleti'nin sosyal politikalarından en fazla etkilenenler elbette ki kadınlar oldu. "Devrim sırasında İslam'ı savunmak uğruna siyasal gösterilere katılan kadınların erkeklerle eşitliği ve katkılarının önemi üzerine kurgulanan İslamcı söylem, siyasal iktidarı ele geçirir geçirmez kadının evcilleştirilmesi ve dindarlaştırılmasına dayalı özgün bir cinsiyet ayrımcılığının kurumsallaştırılmasına yönelmiştir."(Sancar, 2016: 225). Kadınlar, Rıza Şah'ın 1936'da peçeyi yasaklamasıyla yaşadıkları şaşkınlığı, İslam Cumhuriyeti'nin tesettürü zorunlu hale getirmesiyle tekrar yaşadılar. "Devrimden sonra dini liderler kadınları eş, anne ve ev bakıcısı olmaktan ibaret geleneksel rollere zorladı. Savaşın patlak vermesiyle bu kez

kadınlar şehit annesi haline getirildi.” (Garthwaite, 2019: 251). Hamaney bir konuşmasında: “Kadına; aileyi kuran temel unsur olarak bakmalısınız.” (Hamaney, 2018: 299) diyerek kadını sadece aile ile bağdaştırıyordu. “İslam devleti, laik kadınları yalnızlaştırdı ve yalnızca dindar kadınların katılımını destekledi.” (Rotsami-Poverly, 2017: 218) Çalışma yaşamında kadına yapılan baskılar ülke ve ev ekonomisinin bozulup geçim sıkıntısı yaşanmasıyla biraz gevşetildi ve kadınlar iş yaşamı içerisinde tekrar yer almaya başladı. Kadınların, özellikle genç kadınların etkisi 1990’ların ikinci yarısında reformcu denilebilecek bir meclis ve cumhurbaşkanı seçilmesinde hissedildi.

1988 yılına gelindiğinde, İran ordusu toparlanmış, disipline ve düzene kavuşmuş ve Irak karşısında biraz ilerleme kaydetmiş olsa da Irak’a açık bir üstünlük sağlayamamıştı. Savaşın özellikle güneybatı bölgelerinde yarattığı yıkım ve ülke genelinde oluşturduğu ekonomik sıkıntılar nedeniyle Humeyni, Birleşmiş Milletler’in savaşın sona erdirilmesi kararını kabul etti.

İslam Devrimi’nin Humeyni dönemindeki temel hedefi olan rejim ihracı ve diğer Müslümanlara rol model olma fikri sadece düşüncede kalmadı ve Müslüman dünyasında özellikle Şii camia da etkide bulundu. “Suudi Arabistan’da Şiiler, Aşure kutlamalarına⁶ rastlayan 1979 Kasım’ında binlerce kişinin katıldığı büyük bir gösteri yapmışlardır. 20 Kasım 1979’da Mekke’de gösteriler yapıldı ve Kabe işgal edildi. Fransa’dan getirile özel kuvvetlerin yardımıyla olay bastırıldı. Yakalananların ülkelerine bakıldığında çoğunun Mısır, Kuveyt, Sudan, Yemen ve Irak uyruklu oldukları görülmektedir. Bu da İran Devriminin İslam dünyasında gerçekten geniş kitleler tarafından sempatiyle karşılandığını göstermektedir.” (Öztürk, 2016: 81).

1.10. Humeyni Sonrası İran

Humeyni’nin Haziran 1989’daki ölümü üzerine toplanan liderlik konseyi, Hüccet’ül İslam⁷ Seyyid Ali Hüseyin Hamaney’e Ayetullah ünvanı vererek velayet-i fakih makamına lider olarak seçti. Haşimi Rafsancani cumhurbaşkanlığına seçildi,

⁶ Aşura, Şiiler için kutlama günü değil yas günüdür. Kullanılan tabir, alıntının sahibine aittir.

⁷ Şii din hiyerarşisinde Ayetullah’ın altında bir makam.

başbakanlık kaldırıldı. Humeyni sonrası İran’da iki siyasi kamp oluştu: Reformcular ve Muhafazakarlar. Her iki kamp da, çıkar grupları ve siyasi hiziplerden oluşan büyük koalisyonları temsil etmeleri bakımından partilere benzeyen, ancak terimin Batılı anlamıyla bir siyasi partiye kıyasla daha gevşek bir şekilde organize edilmiş ve kilit şahsiyetlere bağımlı örgütlere sahiptir. Reformcular, İran’ın siyasi yapısında, İslam Cumhuriyeti Anayasasına bağlılık sözü verirken siyasi, kültürel ve sosyal alanı kademeli olarak liberalleştirmeye çalışan kişilerdir. Reformcuların dış politika vizyonu, Avrupa ile ilişkileri normalleştirmeyi ve ABD ile gerilimi en aza indirmeyi hedefliyor. 1990’ların ortalarında bir siyasi kamp olarak ortaya çıktıklarından beri önde gelen isimleri eski başkan Muhammed Hatemi (1997-2005) olmuştur. Muhafazakarlar, İran’ın siyasi seçkinlerinin daha muhafazakar unsurlarını oluşturuyor. Genel siyasi davranışları, İslam Cumhuriyeti’nin kuruluş ilkelerine, özellikle Müslüman dünyaya ve Doğulu güçlerle ilişkilere öncelik veren bir dış politikayı hedefler.

1.10.1. Rafsancani Dönemi

Rafsancani 1993’te yapılan halk seçimlerinde cumhurbaşkanı olarak tekrar seçildi. Irak – İran savaşının sonrasına denk gelen Rafsancani yönetimi, ekonomik olarak çökmüş bir İran teslim almıştı. Rafsancani, özellikle komşularla ve global aktörlerle işbirliği yapma ve ilişkilerin geliştirilmesi konusunda uğraşı verdi. Bu noktada Rafsancani’nin dış politika anlayışının devrim değerleri ve realizm arasında bir denge üzere kurulu olduğu kabul edilebilir (Yegin, 2013).

1.10.2. Hatemi Dönemi

1997 ve 2001 seçimlerinde yüksek oy alarak cumhurbaşkanı seçilen Seyyid Muhammed Hatemi reform yanlısı olup ılımlı ilişkiler yürütmeye çalışsa da, muhafazakar ulemaya karşı başarılı olamadı ve istediklerini yapamadı. Hatemi, seçimleri kazanır kazanmaz ilk iş olarak uzak doğudan Japonya’yı, Avrupa’dan İspanya ve Fransa’yı ve Rusya’yı ziyaret ederek diplomatik ilişkilere verdiği önemi

gösterdi. Rehine krizi nedeniyle üzüntüsünü dile getirdi (Abrahamian, 2020). “Yabancıları, İran’a yatırım yapmaları için davet etti. Özellikle petrol arama, çıkarma ve işleme alanlarında yatırımcılar İran’a davet edildiler (Adıbelli, 2017: 94). Filistin konusunda önceki söylemin dışına çıkarak Filistinlilerce de kabul edilirse iki devletli çözüm olabileceğini söyledi. İran’daki etnik ve dini azınlıklar üzerindeki baskıları azalttı. Hatemi’nin benzer adımlarının karşılığında İngiltere 1979’da kesilen ilişkileri tekrar başlattı. ABD başkanı Bill Clinton da İran’a uygulanan ticari kısıtlamaları gevşetti ve medikal ile tarımsal araçların İran’a satılmasına; İran’dan halı alınmasına izin verdi.

Irak’ın 1975’teki sınırlara çekilmeyi kabul etmesiyle, Irak’la savaş nedeniyle duran ilişkiler tekrar başladı. Rusya, Çin ve AB ile olan ilişkiler de normalleşme yoluna girse de ABD ile kötü olan ilişkiler Bush’un “şer eksen” içerisinde Irak ve Kuzey Kore ile birlikte İran’ı da sayması üzerine daha da kötüleşti. İran halkının 11 Eylül saldırılarında ölenler için gece mum yakmaları reformcu olarak görülen dönemin cumhurbaşkanı Seyyid Muhammed Hatemi’nin yeşil ışık yakması ilişkilerin normalleşmesi beklentilerinin arttırsa da “şer eksen” söylemi ve ABD’nin Irak’a müdahalesi bunu engelledi.

1.10.3. Ahmedinejad Dönemi

“Şer Eksen” açıklaması, İran’da muhafazakar kanadın gücünü arttırmasına neden oldu ve bunun sonucunda 2005 seçimlerinde Tahran belediye başkanı aşırı muhafazakar Mahmud Ahmedinejad, eski cumhurbaşkanı Rafsancani’ye karşı üstünlük sağlayarak yeni cumhurbaşkanı oldu. Bu, Hatemi’nin başlattığı kısıtlı reformların da sonu demektir. Ahmedinejad, popülist ve muhafazakar bir siyaset yürütmeye çalıştı. Hatemi döneminde rejimin eksen kayması yaşadığını ve bunu düzelteceğini söyleyen Ahmedinejad’ın dış politika retoriğinin temelinde İsrail karşıtlığı vardı. Ahmedinejad döneminin en büyük başarısı İran’ın ŞİÖ⁸’ye gözlemci üye olarak kabul edilmesidir. “Ekonomik, sorunları çözmedeki başarısızlığı, daha açık bir topluma yönelik bilhassa genç ve şehirli İranlıların veya etkin reformlara

⁸ Şangay İşbirliği Örgütü

özlem duyanların beklentilerinin karşılayamaması büyük eleştiri aldı.” (Garthwaite, 2019: 257-258).

1.10.4. Ruhani Dönemi

2013 ve 2017 seçimlerini 5+1 ülkeleri⁹ ile nükleer anlaşma imzalayan, reform yanlısı Hasan Ruhani kazandı. İlmımlı bir siyaset izleyen Ruhani, iktidarı döneminde batı tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. 5+1 ülkeleriyle imzaladığı anlaşma sonucunda çok kötü durumda olan İran ekonomisi biraz rahatlamıştır. “Hasan Ruhani’nin 2013’te cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından İran-ABD ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış oldu. Dış politikada itidal ve ihtiyat çağrısı yapan Cumhurbaşkanı Ruhani doksanlı yıllarda ağırlık kazanan pragmatik gelenekten geliyor ve İran’ın Batı ile krizini çözmek istiyordu.” (Şen, 2018: 347).

Ruhani, görevdeki ilk yılını İslam Cumhuriyeti’nin uluslararası toplumdaki imajını iyileştirmek ve Batı ile ciddi şekilde anlaşmaya hazır olduğunu göstermek için kullandı. Kabinesi Batılı üniversitelerden yüksek dereceli bakanlarla doluydu. Bu, Batılı toplumsal değerlerin savunucuları oldukları anlamına gelmez, ancak Batı’da yaşadıkları için, İran’ın Batı’da nasıl algılandığını daha iyi anlıyorlardı.

Ruhani’ye göre İran’ın bölgedeki rolünü genişletmesinin temel anahtarı ekonomisini güçlendirmektir. Ahmedinejad, ekonomiyi tamamen bir iç politika meselesi olarak görürken; Ruhani’ye göre, yalnızca iç desteği sağlamak için değil, aynı zamanda hem bölgesel ve hem de global meselelerde İran’ın etkisini artırmanın anahtarı sağlam bir ekonomi kurmaktır. Ruhani İran’ın ekonomik gücünün ulusal gücün ayrılmaz bir parçası olduğunu anlıyordu ve bu nedenle kabinesini teknokratlarla doldurarak Ahmedinejad’ın yandaşlarını önemli hükümet görevlerinden uzaklaştırdı (Shanahan, 2015).

ABD’de Donald Trump’ın başkan seçilmesi ve anlaşmayı bozmasıyla ilişkiler tekrar bozuldu. Trump’ın İran’a uyguladığı ambargo nedeniyle İran’da düzelmeye başlayan ekonomi tekrar kötüye kaymış ve İran küresel siyasette yalnızlaştırılmıştır.

⁹ Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi daimi üyeleri ABD, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa ve Almanya.

Trump'ın ardından ABD başkanı seçilen Joe Biden'ın İran ile diplomasiyi esas alacağını belirtmesi üzerine ilişkileri başlamasına yönelik umutlar oluşsa da, İran'da 2021'de yapılan cumhurbaşkanı seçimlerini yargı erki başkanı, muhafazakar kimliğiyle tanınan İbrahim Reisi'nin kazanması üzerine nasıl bir dış politika yürütüleceği bilinmemektedir.

2. İRAN DIŞ POLİTİKASI

Şah monarşisinin yıkılıp yerine Humeyni liderliğinde İslam Cumhuriyeti kurulmasıyla birlikte öncelikli görev olarak içeride düzenin sağlanması hedeflendi. İran'ı bir filozof-kral gibi yönetmek isteyen Humeyni (Adıbelli, 2017: 43), dış politikanın normlarına ve ulus devlete meydan okuyordu çünkü ona göre Allah'ın emirleri sadece bir ulus için değil, tüm halklar içindi. Humeyni'nin hem iç hem de dış politikasının özü İslam'dı. Bu kapsamda Devrim sadece İran halkıyla sınırlı kalamazdı ve diğer uluslara da yayılmalıydı. Ona göre halklar ve devletler ya emperyalist Batı'ya boyun eğecek ya da ilahi hükümlerin geçerli olduğu İran'la yakın olacaklardı. İran'ın rejim ihracı siyasetini meşrulaştırmak için Humeyni, büyük medeniyet iddialarının yerine dini kullandı. (Takeyh, 2009). Pehleviler de İran'ın bölge ülkelerine rol model olduğunu söylüyorlardı ve bunu İran'ın köklü bir tarihi ve büyük bir medeniyet olduğu üzerine temellendiriyorlardı (Abrahamian, 2020).

1979 devriminden bu yana İran, devlet ve devlet dışı aktörler ağılarını geliştirerek ve daha da önemlisi sahada varlığını sürdürerek bölgesel politikasına zaman ve kaynak harcadı. 2003 yılında ABD öncülüğündeki Irak işgali, İran'a, Irak'la uzun bir çatışma döneminden sonra Bağdat'taki Şii çoğunluk hükümetiyle ilişkilerini geliştirme fırsatı verdi. Lübnan'da olduğu gibi İran, hem siyasi hem de milis güçleri arasında sadakat geliştirmek için yumuşak gücü ve Şii topluluklarıyla köklü bağlarını kullanabildi. 2014'te Irak, DEAŞ'a toprak kaybettiğinden, İran, DEAŞ güçlerine

karşı koymada Irak hükümetine ve IKBY¹⁰'deki güçlere anlamlı bir şekilde yardım eden ilk ülke oldu. Böylece İran, Irak'ta zaten güçlü olan varlığını pekiştirebildi.

Humeyni'ye göre bütün politika (iç ve dış) ezilenlerin ve zalimlerin mücadelesi üzerineydi. Ona göre Pehleviler ve Amerika zalimler tarafında iken, devrime destek veren halk da ezilenler tarafında yer alıyordu. Ezilenler, bu durumdan ulemanın yol göstermesiyle kurtulacaktı. “Humeyni, ne Doğu ne Batı sadece İslam derken aslında her iki bloktan da uzak durduğunu ilan ediyordu ve onun ideal yönetim anlayışı üçüncü bir yol olarak gördüğü devrimin ihraç edilmesi stratejisiydi.” (Takeyh, 2009: 19). Yani İslam Devrimi hem kapitalizmle hem de komünizmle mücadele edecekti.

Musaddık darbesinden beri biriken Amerika'ya karşı öfke, Şah Muhammed Rıza'nın Amerika'da tedavi edileceğinin duyurulmasıyla patladı ve bir grup genç ABD elçiliğini basarak çalışanları 444 gün boyunca rehin aldı. Humeyni'nin karşılaştığı bu ilk diplomatik kriz, Amerika'da Humeyni'ye karşı bir düşmanlık oluşturdu. Humeyni'nin karşılaştığı ikinci büyük ülkeler arası sorun ise İran-Irak savaşı oldu. Ancak her iki önemli sorun da Humeyni'nin ülke içinde yerini sağlamlaştırmasına vesile oldu.

2.1. İran – Çin İlişkileri

İran ile Çin arasında ticari ilişkiler çok daha önceden başlamasına rağmen, diplomatik ilişkiler İran'ın 1971 yılında Çin'in Birleşmiş Milletler'e kabul edilmesi için destek vermesi sonrasında üst düzeye çıktı.

Rıza Şah ve oğlu Muhammed Rıza Şah dönemlerinde ABD'nin asyadaki kalesi haline gelen İran (1979 İslam Devrimi'ne kadar), soğuk savaş döneminde ABD yanlısı bir siyaset izleyerek komünizm ile yönetilen Çin Halk Cumhuriyeti ile arasına mesafe koymuştur. İngilizlerin 1971 yılında Basra Körfezi'nden çekilmelerinin ardından, Sovyetler Birliği'nin körfeze inmesi korkusu ABD-Çin ilişkilerinde yumuşama sağlarken, aynı şeyi Muhammed Rıza Şah da yapıp Çin ile

¹⁰ Irak Kürt Bölgesel Yönetimi

ilişkilerde yumuşamaya gitti. “ABD ve Çin, İran’ı Moskova’nın Basra Körfezine girmesine karşı bir kalkan olarak görüyorlardı.” (Garver, 2006; s 39). İran ve körfez ülkelerinden çıkan petrol ve bu petrolün dağıtımı konusunda hem ABD hem de Çin söz sahibi olmak istiyordu ve iki ülkenin de temel korkusu bu hakkın Sovyetler’in eline geçmesiydi. Çin için İran iyi bir ticaret alanı ve ortağı hem de iyi bir petrol yatağı iken; İran için Çin ise hem ABD’ye hem de Sovyetlere karşı bir dengeleyici konumundaydı.

1979 devriminden hemen sonra Çin yeni rejimi hemen tanıyarak ilişkileri devam ettirme kararını gösterdi. Çin, rehine krizinden sonra Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda ABD öncülüğünde İran’a silah ambargosu ve ekonomik yaptırımlar uygulanması oylamasından kaçınarak ABD ile ilişkilerin bozulması pahasına İran ile ilişkileri devam ettirme kararlılığını gösterdi (Dorraj and Currier, 2008). Çin’in komünist liderleri ile İran’ın yeni İslami muhafazakar rejimi ideolojik olarak çok farklı taraflarda yer alsalar da, 1980’de başlayan Irak-İran Savaşı’nda ABD’nin Irak’ı desteklemesi üzerine İran, komünist Çin’den gelebilecek yardımlar için ilişki kurmaya çalıştı. “1980’de başlayan Irak Savaşı’yla ilgili çıkar hesapları, ideolojik olarak gönülsüz liderleri Çin ile ilişkileri yenilemeye itti.” (Garver, 2006: 59-60). 8 yıl süren savaş boyunca Çin hem İran’a hem de Irak’a silah sattı ancak 1988’de savaşın sona ermesinin ardından Çin, İran’ın yeniden inşası çalışmalarında yardımcı olacağını bildirdi. 1980’lerde İran’ın temel silah tedarikçisi olan Çin 1990’lardan itibaren yerini Rusya’ya bıraktı.¹¹

Önceleri petrol ihracatçısı olan Çin’de Deng Xiaoping’in 1978 yılında başa geçmesi ardından başlattığı sanayileşme atılımlarının büyüüp yaygınlaşması ardından ülke petrol ithalatına ihtiyaç duymaya başladı. Bu süreçte Çinli firmalar yeni enerji kaynakları ve ticaret alanları bulmak için gözünü Ortadoğu ülkelerine çevirdi; bu ülkelerin başında İran geliyordu. ABD’nin İran’a uyguladığı silah ambargosu ve ekonomik yaptırımlardan dolayı Amerikan firmalarının İran pazarına girememesi Çin’e avantaj sağlıyordu. İran ise petrol ve doğalgazını satabileceği ve

¹¹ Daha fazla veri için Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI)’nin internet sayfasına bakılabilir: <https://armstrade.sipri.org/armstrade/page/values.php>

silah ihtiyacını giderebilecek bir ticaret ortağı bulduğu için yaptırımların olumsuz etkilerinden kurtulmaya çalışıyordu.

21. yüzyıla girerken İran-Çin ilişkilerinin temel motivesi iki ülkenin de Amerikan hegemonyasına karşı olmaları ve çok kutuplu bir dünya sistemi taraftarı olmalarıydı. ABD'nin 2001'de Afganistan'da Taliban'a ve 2003'te Irak'ta Saddam Hüseyin'e yönelik müdahalelerinin ardından oluşan İran'a kuşatma ihtimali İran yönetiminde korkuya neden oldu. Bu ihtimal ve korkudan kurtulmak için İran, yükselen bir güç haline gelen Çin ile ilişkilerini sağlamlaştırmaya çalıştı. Bu müdahalelerin ardından Ortadoğu'da artan ABD etkisine karşılık Çin, İran ile yakınlaşmaya çalıştı (Berman, 2006).

İki dönem boyunca İran'da cumhurbaşkanlığı yapan ve ılımlı bir siyaset izleyen Muhammed Hatemi'nin ardından 2005 yılında cumhurbaşkanlığına seçilen muhafazakar Mahmud Ahmedinejad yürüttüğü Amerikan karşıtı siyaset kapsamında Çin ile ilişkileri daha da ilerletmeye çalıştı. İki ülke arasında ulaşım, çevre koruma, diplomat eğitimi, internet güvenliği ve askeri sanayi alanında işbirlikleri yapıldı. Çinli ve İranlı işletmeler, gemi inşa, metalürji, imalat ve ulaştırma sektörlerinde işbirliği yapmaktadırlar (Calabrese, 2006).

İki ülke arasında gelişen bu ilişkiler İran'ın nükleer programı konusunda aynı seviyede gelişmedi. Çin, nükleer program konusunda İran ve ABD arasında denge siyaseti yürütmeye çalıştı. İran'ın Şanghay İşbirliği Örgütü'ne katılma isteği de, nükleer program nedeniyle örgütü ABD ile karşı karşıya getirebileceği ihtimaliyle reddedildi. "İran'ın Batı ile yaşadığı nükleer kriz, İran için en büyük engeldir çünkü ŞİÖ ülkeleri, ABD ve AB ile büyük sorun yaşayan böyle bir ülkeyi örgüte kabul etmekte isteksizdirler." (Noi, 2006: 100).

2.2. İran – Rusya İlişkileri

İran'ın Rusya ile ilişkilerinin geçmişi çok eskiye dayansa da bu ilişkilerin seyri 1917 Ekim Devrimi'ne kadar hep olumsuz olmuştur. 19. yüzyılın başlarında başlayan İran-Rus savaşlarının sonucunda Rusya'nın kuzeyden İran topraklarına

girmesi üzerine İran için kapitülasyonlar dönemi başlamış; İran'da yönetimde bulunan Kaçar Hanları hem İngilizlere hem de Ruslara bazı kapitülasyonlar vermek zorunda kalmıştır. Rusların İran'a girmesi üzerine İran toprakları Rus-İngiliz çekişmesi sahasına dönmüştür. Bu çekişmenin bir sonucu olarak 1907 tarihli İngiliz-Rus anlaşmasıyla İran'ın kuzeyi Ruslara; güneyi ise İngilizlere verilmiş, ortada kalan topraklar ise bir tampon bölge olarak kalmıştır. Ancak 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Ekim Devrimi'nin ardından yeni yönetimin İran'dan çekilmesi ve 1907 anlaşmasını feshetmesi üzerine İran-Rus ilişkileri normalleşmeye başlamıştır. Ancak yavaş yavaş normale dönen ilişkiler, Rıza Şah'ın Almanya ile kurmuş olduğu ilişkiler nedeniyle, İkinci Dünya Savaşı'nda İran'ın tekrar İngilizler ve Ruslar (Sovyetler) tarafından işgal edilmesine yol açtı. Rıza Şah'ın Almanya hayranlığı Güney Afrika'ya sürgün edilmesine ve yerine oğlu Muhammed Rıza Şah'ın gelmesine sebep oldu. İkinci Dünya Savaşı 1945'te bitmesine rağmen Sovyetler İran üzerindeki hakimiyetini bırakmak istemedi ve İran'daki ayrılıkçı grupları destekledi. Bu desteğin sonucunda Seyid Cafer Pişevari öncülüğünde Tebriz merkezli Azerbaycan Milli Hükümeti; Qazi Muhammed öncülüğünde Mahabad merkezli Mahabad Cumhuriyeti ilan edildi. Ancak Sovyetlerin 1946'da çekilmesinden sonra her iki girişim de İran tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı ve Sovyetler'in çekilmesi İran'ın Batı'ya yaklaşmasına neden oldu. ABD ile yakın ilişkiler kuran İran, SSCB karşısı Bağdat Paktı'na 1955'te katıldı.¹² ABD'nin Asya'daki kalesi haline gelen İran, 1979 İslam Devrimi'ne kadar sert bir Sovyet karşısı politika yürütmüştür (Hunter, 2010).

İslam Devrimi'nin ardından başa geçen yeni muhafazakar rejim, CENTO'dan çıkıp Amerika ile yapılan bütün anlaşmaları feshetti. Yeni rejimin Amerikan karşılığını kendine bir avantaj olarak gören Sovyetler, İran ile yakınlaşmaya çalışsa da rejimin anti-komünist politikalarını aşmada başarılı olamadı ve istediğini elde edemedi. Ancak İran-İrak Savaşı, savaş sonrasında toparlanmaya çalışan İran'ı Amerikan ambargosundan dolayı Moskova'ya yakınlaştırdı. Sovyetler'in Amerikan ambargosuna karşı çıkması, Sovyetler için silah ve teknolojisini satabileceği yeni pazar arayışı gibi nedenler İran-Rus ilişkilerini daha da sağlamlaştırdı. 1979 İslam

¹² Bağdat Paktı'nın adı 1959 yılında değiştirilerek CENTO (Central Treaty Organisation – Merkezi Antlaşma Örgütü) yapılmıştır.

Devrimi'nden beri İran'ın temel silah tedarikçisi Çin Halk Cumhuriyeti idi; ancak 1990'lardan itibaren Rusya İran'a silah temin eden temel (Bkz. Şekil 2.1.) güç haline geldi (SIPRI¹³, t.y). Sovyetler'in dolayısıyla komünist rejimin 1991'in sonunda dağılması da İran ile ilişkilerin gelişmesini kolaylaştırdı. Aynı zamanda Rusya, Amerikan karşıtı İslami rejimden dolayı İran'ı NATO'nun doğuya doğru gelişmesinin önünde bir engel ve kendine ortak olarak görüyordu (Freedman, 2006: 8).

İran'ın Buşehr şehrinde yapımına başlanan nükleer güç santralinin birinci ünitesinin bitirilmesi için İran ile Rusya arasında 1995 yılında imzalanan anlaşma ile ilişkiler bir sonraki aşamaya geçti. İran nükleer konusunda bulamadığı uluslararası desteği bulduğunu düşünüyordu (Aras ve Özbay, 2006: 133). İranlı yöneticiler Rusya'nın desteği olmadan nükleer programlarını devam ettiremeyeceklerini ve ABD karşısında duramayacaklarının farkındaydılar. İran'ın nükleer enerjiye ilgisi sanayileşme atılımı yapmaya çalışan Muhammed Rıza Şah zamanından geliyordu. Şah zamanında Alman Siemens firmasının bir alt şirketine yaptırılmaya başlanan Buşehr nükleer reaktörünün inşası İslam Devrimi'yle durdu. Humeyni, nükleer gücün İslam'a karşı olduğunu düşünüyordu. Ancak İran-Irak savaşının ardından oluşan enerji ihtiyacı ve nükleerin ABD ve İsrail'e karşı caydırıcı olabileceği düşüncesi reaktör inşasının başlamasına karar verilmesini sağladı. Amerikan yaptırımlarından dolayı şirket reaktörü bitirmeyi reddetti ve İran da 1995'te yapılan anlaşma ile Rusya'nın kabul etmesine kadar nükleer santrali tamamlayacak ortak bulamadı. Bu anlaşma ile Rusya İran'ın tek nükleer ortağı haline geldi. "Rusya, İran'ın nükleer enerji üretme konusundaki meşru hakkını tanıyan ve İran'ın uluslararası forumdaki konumunu haklı çıkarmasına yardımcı olan tek uluslararası aktördür." (Aras ve Özbay, 2006: 145).

Vladimir Putin 2000 yılında Rusya devlet başkanı olarak seçilmesinin ardından Rusya'yı güçlendirmeye ve temel hedef olarak belirlediği çok kutuplu bir sistem içerisinde Rusya'yı da bir kutup olarak konumlandırmaya çalıştı. Bunu sağlamak için özellikle Ortadoğu ve Basra Körfezi'nin istikrara kavuşması

¹³ Stockholm International Peace Research Institute, (Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü) <https://armstrade.sipri.org/armstrade/page/values.php>

gerekiyordu (Freedman, 2003). Bu kapsamda İran ile ilişkilerin kilit önemde olduğunun farkındaydı. Amerikan hegemonyasına karşı çok kutuplu bir dünya kurulması noktasında İran da Rusya ile aynı düşünceye sahipti. İran cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi Rusya ile ilişkileri iyi tutmaya çalışırken, Amerikaya karşı da ılımlı bir siyaset yürütmeye çalışıyordu. Ancak Bush'un "şer eksenini" açıklaması Hatemi'yi İran'daki koyu muhafazakarlara karşı zayıflattı. Hatemi'nin halefi Mahmud Ahmedinejad ise Amerika ile yakınlaşma çabalarını bitirip Rusya ile stratejik ilişkiler kurma ve geliştirme yolunu seçti. ABD'nin Irak'a müdahalesi sonrası İran'a müdahale olması beklentileri İran'ın Rusya ve Çin ile daha da yakınlaşmasına ve Şangay İşbirliği Örgütü'ne katılmaya çalışmasına neden oldu. Ancak üye ülkeler İran'ın ŞİÖ'yü Batı ve Amerika karşıtı bir bloka dönüştürmeye çalıştığını görüp BMGK yaptırımları altındaki İran'a tam üye statüsünü vermek istemediler (Noi, 2006).

ŞİÖ'ye üyelik konusunda olduğu gibi Rusya-İran silah ticaretinde de benzer durum yaşanmaktadır. Rusya, İran'a Tor kısa menzil füzelerinin satış işlemini bitirip füzeleri teslim ederken; S300 füzelerinin satışı konusundan kaçınmaktadır. Bunun temel nedenleri arasında hem Rusya'da yaşayan yoğun Yahudi nüfusun etkisi hem de Rusya'nın ABD ile karşı karşıya gelmekten kaçınması vardır.

Ekonomik güç merkezleri olan Çin ve Avrupa, Ortadoğu'da bir miktar etkiye sahip olsa da, Rusya ve ABD, sert gücün hüküm sürdüğü bir bölgede baskın dış oyuncular olmaya devam ediyor. Rusya, Suriye'deki askeri müdahalesiyle bölgede güvenilir bir dış güç olarak kendini kanıtlamıştır. Moskova'nın Suriye'deki başlıca hedeflerinden biri, 2003'te Saddam Hüseyin'in Irak'ında olduğu gibi, ABD'nin dış politika tasarımlarına karşı çıkan başka bir rejimi devirmesini engellemektir. Ortadoğu, Kremlin'in çok kutuplu uluslararası düzen vizyonunun önemli bir sac ayağını oluşturuyor.

2.3. İran – ABD İlişkileri

İran’da petrolü ve ekonomiyi millileştiren Musaddık’ın 1953’te ABD ve İngiltere destekli bir darbe ile indirilmesinin ardından başa geçen Muhammed Rıza Şah, ABD’nin en yakın müttefiklerinden biriydi. Muhammed Rıza Şah dönemi boyunca İran, tüm dünyanın gözünde ABD’nin Asya’daki kalesi ve Sovyet yayılması ihtimaline karşı Sovyetlerin önündeki en büyük engeldi.

1979 İslam Devrimi İran – ABD ilişkileri açısından da bir dönüm noktası oldu. “İran-ABD ilişkileri, Devrim sonrası dönemde derin bir ideolojik karşıtlık üzerine temellenmiştir.” (Şen, 2018: 346). Devrimin hemen sonrasında İran tarafsızlık siyaseti izlemeye çalıştı. “1979 Şubat’ında İran, ABD’nin doğal müttefikliği konumuna son vererek, ilişkilerin bundan böyle eşitlik ilkesi çerçevesinde yürütüleceğinin açıklamıştır. İran’ın yeni dış politikası ‘bağılantısızlık’ temeline oturtulacaktı.” (Öztürk, 2016: 80). Ancak devrimin ilerleyen zamanlarında İran, ABD karşıtlığının kalesi haline geldi. Asya’daki en önemli müttefikini kaybeden ABD, boşluğu doldurmak için Mısır ile yakınlaştı. ABD’nin arabuluculuğu ile İsrail’in Sina’dan çekilmesi karşılığında Mısır – İsrail barış antlaşması, Humeyni’nin Fransa’dan İran’a dönmesinden kısa bir süre sonra imzalandı. Böylelikle İran’dan boş kalan yeri Mısır dolduracaktı.

1980’de başlayan İran – Irak savaşında ABD, Irak’ı destekleyerek İran’ın gücünü kırmak istedi. ABD, Irak’ı destekleyerek hem rehine krizinin intikamını almak hem de İran’daki yeni rejimi zayıflatarak İslam liderliğine oynamalarının önünü almak istiyordu. Irak nüfusunun çoğunun Şii olması ve Kürt ile Türkmen gibi etnik grupların İran’a destek vermesi ihtimali Saddam’ın İran’a savaş ilan etmesine neden olmuştu. Savaş boyunca ABD, Irak’a askeri ve ekonomik yardımda bulundu. Savaşın sonucunda hem İran hem de Irak ekonomik çöküntü yaşadı. Irak’ta Kürtler isyan başlatırken; İran’da Humeyni yönetimi kendi yerini daha da sağlamlaştırdı.

Savaşın ve Humeyni’nin ölümünün ardından İran, ılımlı bir dış politika izleyip diğer ülkelerle yakınlaşmaya çalıştı. Bu, rejim ihracı fikrinin tamamıyla terk edilmesi demek değil, ulusal çıkarlarını dış siyasetin merkezine almak demektir.

Ancak her halükarda bölgenin tamamını elinin altında bulundurmak isteyen ABD ile siyasi çatışmalar yaşandı.

ABD'nin Hazar Koruma Programı kapsamında bölgede üsler kuracağını söylemesi hem İran hem de Rusya tarafında tepki ile karşılandı. Bu konuda İran'ı asıl endişelendiren, ABD'nin İran'daki Azerileri kışkırtarak ayrılıkçı bir harekete neden olma ihtimaliydi. İran ve Rusya, Hazar'ın deniz değil göl olduğunu bundan dolayı da uluslararası hukuka dahil olmadığı savını ileri sürerek ABD'nin üs kurmasını engellemeye çalışmışlardır.

İran, Körfez ve Kafkasya'da etkinliğini arttırmak istiyordu. Bunu sağlamak için petrolün tüm dünyaya köprü olma görevini yerine getirmeye hazırdı. Demiryolu inşaatları ile uluslararası ticaret ve ulaştırmada söz sahibi olmaya çalışıyordu. Kurulan yeni cumhuriyetlere finansman desteği sağlayarak buralardaki etkinliğini arttırmaya çalışıyordu. İran tüm bunları yaparken ki temel hedefi ise Sovyetlerin dağılmasıyla yeni kurulan devletler üzerinde dolaylı egemenlik kurmaktı. Halkı Şii olan devletlerdeki İran faaliyetleri ABD'den çok Arapların tepkisini çekiyordu.

İran Devrimi yalnızca Şah'a karşı değil aynı zamanda onun en büyük destekçisi olan ABD'ye karşı da yapılmıştır (Akgün ve Semiz, 2005: 172). Bunun nedeni 1953'te ABD ve İngiltere'nin milliyetçi Musaddık'ı darbeyle indirmesiydi. Bu münasebetle ABD'ye karşı biriken öfke sonucunda bir grup İranlı genç ABD elçiliğini işgal ederek çalışanları rehin aldı. ABD'nin kaygısı rehinelerin kurtarılmasının yanı sıra İran'da ABD'ye karşı oluşan tepkinin Arap dünyasına da yayılacağı ve menfaatlerinin zarar göreceğiydi.(Yergin, 1999).

İran'da ABD'ye karşı hem halkta hem de yöneticilerde mevcut olan tepki Afganistan ve Irak müdahalelerinden sonra daha da artmıştır çünkü İran bu müdahaleleri hem işgal hem de kendi çevresinin sarılarak tecrit edilmeye çalışılması olarak okuyordu. O dönem konuşulan konulardan birinin de İran'a müdahale olup olmayacağıydı ve bu, tepkinin katlanarak artmasına neden oluyordu. Ancak zaman içerisinde halktaki ABD karşıtlığı yumuşamaya başlamış ve ilişkilerin normalleşmesi arzusuna dönüşmüştür. "Bu nedenle siyasi iktidarlar açısından ABD'ye yönelik ılımlı politikaların meşru bir zemini oluşmuştur." (Şen, 2018: 346).

İran ile ABD ilişkileri sadece dış politika konusu değil çoğu zaman iç politika malzemesine dönüşmüştür. Bu anlamda ABD'nin konu başlığı olduğu durumlarda İran'da iç politika ve dış politika iç içe geçmiştir. “ABD ile ilişkiler İran'da kalkınma, kimlik ve devletin bekası gibi farklı eksenleri kesmektedir. Bu nedenle İran'ın ABD ile ihtilaflı ilişkilerini nasıl yöneteceği devletin ve rejimin güvenliği, toplumun ve ekonominin kalkınması, siyasetin normalleşmesi ve İran'da demokrasi mücadelesinin seyri açısından önem arz etmektedir.” (Şen, 2018: 345).

“İran İslam Cumhuriyeti'nin temel siyaseti ABD'ye karşı düşmanlıktır. Bu düşmanlık, İran'ın ABD tarafından oluşturulan bölgesel düzenin bölgenin değil Washington'un ihtiyaçlarına hizmet ettiği algısına dayanıyor. Spesifik olarak, ABD'nin bölgenin kaynaklarını kontrol etmek için 'güvenlik yöneticisi' rolü oynadığına inanıyor. İran'ın görüşüne göre ABD tarafından kurulmuş sistemin ikinci bir adaletsiz ürünü, ABD'nin Filistinlilere sürekli boyun eğmelerini ima eden adil olmayan, tek taraflı bir "barış anlaşması" dayatmasıdır. Doğal olarak, İran kendi rolünü buna karşı çıkmak olarak görüyor ve ABD'ye meydan okuyarak kendi cesaretinin reklamını yapıyor.” (Chubin, 2012: 7) İran'ın ABD'ye karşı düşmanlığı hakkında net olmayan şey, bunun nihai olarak İslam Cumhuriyeti'nin kimliğine içkin barışçıl çözüme açık olup olmadığı ve dolayısıyla onun alternatif bir bölgesel ve küresel düzen arayışını şekillendirip şekillendirmediğidir. Tahran, ABD'nin düşüşünü yüksek sesle ilan ederken, ABD'nin yumuşak gücünden ve İran gençliğine şeytani çekiciliğinden de korkuyor. Hem düşmanlığı hem de aynı anda taklit etme dürtüsünü içeren Amerikan değerleri hakkındaki bu ikirciklilik, aşırı milliyetçiliği, kafa karışıklığını ve benmerkezciliği yansıtıyor. Bu “kendini küçük görme ve kendini yüceltme arasındaki kısır döngü” bölge ülkelerinden sadece İran'a özgü değil.

2.4. İran – Suriye ve Lübnan İlişkileri

İslam Devrimi'nden beri yakın ilişkileri bulunan İran ve Suriye arasındaki durum sadece iki ülke arasındaki ilişkilerden ibaret değildir. İran'ın Libya ile ilişkiler kurarak körfez ülkelerinde etkinliğini arttırması, Hizbullah ve Hamas ile ilişki kurarak küresel siyasette önemli bir güç haline gelmesi Suriye üzerinden olmuştur.

“İran 2000’li yılların başından itibaren batı ile kriz yaşadığı nükleer programına karşı olası bir askeri müdahalede Hamas ve Hizbullah üzerinden yaratabileceği bölgesel krizi caydırıcı bir unsur olarak sunmaktadır.”(Chubin, 2006).

İran’ın Akdeniz kıyısındaki Lübnan ile ilişkisi Safeviler döneminde İran’a Şii dini adamlarının gönderilmesi zamanında başlamıştır. Şah İsmail devlet dininin Şiilik olmasına karar verdiğinde dünya üzerindeki Şii topluluklardan din adamları İran’a davet edilmiştir. İran ise sürekli olarak Lübnan’daki Şiilere yardımda bulunmuştur. Pehleviler döneminde şahların dine mesafeli durmalarına rağmen Lübnan’daki Şiilere din adamları vasıtasıyla yardım yapılmasına devam edilmiştir. İslam Devrimi’nden sonra ise bu yardımlar bizzat devlet tarafından yapılmıştır. İran, İsrail’in 1982’de Lübnan’ı işgal etmesi üzerine askerlerinden bazılarını Suriye’deki kamplara göndermiş ve Lübnan’ın iç işlerine de müdahale etmeye başlamıştır. Bu kapsamda Hizbullah’ın izleyeceği iç ve dış siyaset organize edilmiş ve Hizbullah’a askeri eğitimler de verilmiştir. Hizbullah’ın Lübnan’da etkisini arttırmasında İran’ın payı büyüktür. “Hizbullah, İran’da kurumsallaşan velayet-i fakih yönetim anlayışına inanmaktadır ve Humeyni’yi Müslümanların meşru rehberi ve imamı olarak kabul etmektedir.” (Elhan, 2019). Lübnan’ın önemli Şii şahsiyetlerinden ve Hizbullah’ın Genel Sekreter Yardımcısı Naim Kasım’a göre: “İran’da iktidara kim gelirse gelsin Hizbullah – İran ilişkileri değişmeden devam edecektir.” (Kasım, 2007: 259).

Adaletsizliğe karşı direniş ve isyan, İran’ın Hizbullah ile ilişkilerinde önemli bir etkidir (Elhan, 2019). Hizbullah savaşçılarını motive etmek için Aşura ve Kerbela söylemlerini kullanmaktadır. İran’ın 2013-2021 arası dönemde cumhurbaşkanı olan Hasan Ruhani de İran – Hizbullah ilişkilerini açıklamak için ortak Şii geçmişe vurgu yapmaktaydı. “Ruhani’ye göre Hizbullah’ın İsrail’e karşı direnişinin temeli Aşura’dır.” (Akbarzadeh, 2016: 131). İran’ın İsrail karşıtlarına liderlik etme iddiasının temelinde Arap Devletlerinin İsrail’e karşı başarı kazanamamış olmaları vardır. Ancak komşuları İran’ın bu tavrını kendilerine bir tehdit olarak görmüşlerdir. (Elhan, 2019). Buna rağmen İran, Şii halkı nezdindeki popülaritesini arttırmak için bu söylemi kullanmaya devam etmektedir.

11 Eylül saldırılarından sonra ABD’nin İran’ı “şer eksenli” içinde gösterip teröre destek veren ülke olarak nitelemesinin ardından Şiilerden bir tepki gelmiş ve

bu kapsamda İran, Suriye ve Hizbullah'ın dahil olduğu “Direniş Cephesi”ni oluşturmuşlardır. ABD ya da İsrail'den gelebilecek saldırılara karşı “Direniş Cephesi” hem caydırıcı olacak hem de savunma gücü olacaktı. Lübnan, İsrail ile Hizbullah arasındaki gerilim döngüsünün alanı haline geldi ve İsrail hükümeti yetkilileri, Hizbullah'la savaşa girilmesi halinde Lübnan'ın tamamını meşru bir hedef olarak görececeklerini belirterek Lübnan hükümetini uyardılar. “İran'ın Hizbullah ile ilişkileri, Tahran'ın bölgesel politikalarının temel taşı olmuştur. Hizbullah, İran için direnişteki dini motivasyonun gücünü örnekliyor ve İran'ın ezilenlere verdiği desteği somutlaştırıyor. İran'ın desteği ve cömertliğinin güçlendirdiği güney Lübnan'daki marjinalleştirilmiş Şii topluluğu, İslami bilincin, dayanışmanın ve gücün (Tahran'ın görüşüne göre) İslam cumhuriyetinin özveriliğine dair bir benzetmedir. Her şeyden önce, Hizbullah - İran'ın görüşüne göre - teknolojinin ve rakiplerin üstesinden gelmek için tasarlanmış siyasi örgütlenmenin üzerinde bir inanç modelini temsil ediyor. İran, Hizbullah'ın İsrail'e karşı 2000'de (İsrail'i Lübnan'dan çekilmeye zorlayarak) ve 2006'da (İsrail gücünü 33 gün boyunca uzak tutarak) İsrail'e karşı başarısının Şiilerle sınırlı olmayan bir model olduğunu savunmaya çalıştı. Bunun anlamı, Hizbullah'ın hamisi İran'ın bölgenin doğal lideri olduğudur.” (Chubin, 2012: 36-37).

İran'ın Alevi Esad rejiminin korunmasındaki payı göz ardı edilemez. İran ile Arap/Fars kutuplaşması arasında duran Suriye, İran-Irak savaşında ilk kez bu rolü üstlendi. İşbirliğinin pratik yönlerinden oldukça ayrı olarak, bu sembolik rol, bölgesel rolünün genel olarak tanınmasını isteyen bir İran için çok önemlidir. Suriye, İran'ın en eski, en güvenilir ve tek Arap müttefikidir. Son on yılda Esad'ın ABD ve Arap devletleriyle ilişkileri azaldıkça, İran'la ilişkiler stratejik hale geldi. İran, Suriye ekonomisinin inşaat ve altyapı sektörlerine 1,5 milyar dolar yatırım yaptı ve ucuz petrol tedarik etti. İki devlet, 2006'da karşılıklı savunma anlaşması ve 2007'de bir başka askeri işbirliği anlaşması imzaladı. İran'ın Hizbullah ve daha sonra Hamas ile olan bağları Suriye üzerinden geçti ve iki ülke Lübnan'da işbirliği yaptı.

3. ARAP BAHARI VE NEDENLERİ

Küresel ekonomik kriz, yiyecek krizi ve işsizlik, siyasi özgürlük ve ekonomik eşitsizlik, etnik ve dini ayrımcılık gibi nedenlerle 2010 yılında Tunus'ta başlayan ve domino etkisi göstererek diğer bazı Arap ülkeleri ile Ortadoğu'nun diğer ülkelerine yayılan halk ayaklanmalarının genel adıdır "Arap Baharı".

" 'Arap Baharı' olarak adlandırılan ayaklanma, 2010 yılının başlarında bölge siyasetini değiştirdi. Kuzey Afrika'da başlayıp Levant'a sıçrayarak birkaç hafta içinde Körfez'e ulaştı. Tunus, Mısır, Libya, Suriye ve ardından Bahreyn ve Yemen, bu devletlere tanıklık ederek dahil oldu. Bu olayların arkasında tek bir ulusötesi ideoloji veya grup olmamasına rağmen, siyasi baskı, yolsuzluk, hesap sorulamayan ve etkisiz hükümetler ve işsiz şehir gençliği gibi benzer koşullar gibi çok ortak noktaları olması nedeniyle bağlantılıydılar. Bu ülkelerdeki talepler çarpıcı biçimde benzerdi: vatandaşların saygısı ve onuru, insan hakları, işler ve etkin, temsili ve hesap verebilir hükümet. Bununla birlikte, bu taleplere yönelik çözümler veya yanıtlar, kaynaklar, siyasi miras ve etnik yapı açısından açıkça farklılık gösteren bireysel ve yerel koşullara zorunlu olarak bağlı olacaktır. Yine de bu olayların ortak noktası, tüm bölgesel yönetimlere dikkat çeken yurttaşların siyasi seferberliği idi." (Chubin, 2012: 15).

Her ne kadar 2010 yılında Tunus'ta başladığı genel kabul görse de gazeteci Robert Fisk'e göre 2005 yılında Lübnan başbakanı Hariri'nin suikastla öldürülmesinin ardından başlayan protesto gösterileriyle "Arap Uyanışı" zaten başlamıştı. (Fisk, 2011). Fisk'in "Arap Uyanışı" söylemine karşılık Hardt ve Negri "Arap İsyanları" demeyi tercih eder (Hardt ve Negri, 2011). Ülke bazında isimlendirildiğinde ise Tunus'ta Zeynel Abidin bin Ali'nin devrilmesi ile sonuçlanan ayaklanmaya "Yasemin Devrimi", Mısır'da Hüsnü Mübarek'i yıkana ise "Tahrir Direnişi" denilmektedir. Her ne kadar Araplarla ilişkili olarak adlandırılrsa da bu kapsamdaki hareketlilikler sadece Araplarla ilişkili kalmamış ve bölgedeki tüm etnik ve dini yapıların demokrasi ve özgürlük çağrısı haline gelmiştir.

Sosyal medyanın etkin kullanılmasıyla halk hareketliliğindeki ivmelenme artmış ve hem eşitlikçi hem de iyi bir örgütlenme karakterine kavuşmuştur. Böylelikle Ortadoğu’da teknolojik bir imkanı en iyi şekilde kullanan genç nüfusun farkına varılmıştır (Hardt ve Negri, 2011).

ABD, Arap Baharı sırasında kendini bölgede bir seyirci olarak buldu. Bunu önceden tahmin edemeyen ABD, doğrudan müdahil olma veya arkadan liderlik etme konusundaki artan isteksizliğinin arka planında, stratejik çıkarlarını değerleriyle uzlaştırmaya bir kez daha çalıştı. Arap Baharı’nın başlangıcında ABD, koşullar ve tercihler nedeniyle kendini kenarda kalmış, iç güçleri etkileyememekte ve yerel meselelerde taraf tutmakta isteksiz bulsa da; sonraki yıllarda bu durum değişti ve özellikle Suriye ve Mısır’da taraf haline geldi.

3.1. Ekonomik Nedenler

Kuzey Afrika ve Ortadoğu’daki Arap ülkelerinin ekonomik durumu ilerleme yönüyle birbirlerinden farklı ve genel olarak heterojendir. Gelirleri petrole dayanan Libya ve Cezayir gibi ülkelerin GSYİH’leri, gelirleri turizm ya da üretime dayanan Mısır, Fas, Tunus gibi ülkelerinkinden yüksektir. 2008-2009 yıllarında petrol fiyatlarında meydana gelen düşüş bölge ülkelerini doğrudan etkilemiştir. Kenneth Pollack’a göre Ortadoğu’da petrol ve gazdan gelen gelirin halka dağıtılmayıp iktidar çevrelerince paylaşılması bu ayaklanmaların temel nedenidir (Pollack, 2011).

3.2. İşsizlik

Yiyecek için diğer ülkelere güvenmek zorunda olan özellikle fakir ülkelerde gıda fiyatlarının yükselmesi halkta hemen karşılık bulmakta ve huzursuzluk yaratmaktadır. 2010 yılında mal üretiminde yaşanan düşüş neticesinde artan işsizlik, Hardt ve Negri’ye göre Arap Baharı’nın temel nedeniydi. (Hardt ve Negri, 2011). Gençler özellikle de genç kadınlar arasındaki yüksek işsizlik gençlerin sokağa çıkmasında temel etkeni. “Tüm dünyada kadının çalışma yaşamına katkısının en

düşük olduğu ülkeler Arap ülkeleridir.”(Barany, 2011). Bu ülkelerde son 30 yıl içerisinde görülen eğitim seviyesindeki yükseliş, gençlerin sosyo-ekonomik durumlarını görmelerinde ve bu durumu değiştirme çabalarında etkin rol oynadı. Tarih, gençlik zengini milletlerin ayaklanmalardan, siyasi saldırılardan ve iç çatışmalardan korkmadığını ortaya koymaktadır. 1990'lı yıllarda genç nüfusa sahip ülkeler, yetişkin nüfusa sahip diğer ülkelere göre üç kat daha fazla iç çatışmalara maruz kalmıştır (Terrill, 2011). Son yıllarda artmış olan eğitim seviyesi de gençlerin demokrasi ve özgürlük isteğini arttırmış ve bunu yüksek sesle istemelerini sağlamış olsa da, hükümetler bu isteklere sağır kalmıştır. Oy kullanma hakkı, örgütlenme hakkı, özgürlük gibi temel insan hakları bölge ülkeleri tarafından acil durum bahaneleri ve sıkıyönetimle sürekli olarak kısıtlanmıştır.

3.3. Ayrımcılık

Arap Baharının arkasındaki önemli nedenlerden biri de bölge ülkelerindeki etnik ve dini azınlıklara karşı önyargılı ve dışlayıcı yaklaşımdı. Yüzyıllar hatta binyıllardır iç içe yaşayan farklı etnik ve dini gruplar arasında devlet yönetimlerinde uygulanan ayrımcı uygulamalar halkın isyan etmesine sebep oldu. Ortadoğu'daki temel dini farklılıklara Sünni-Şii ayrılığı ve Suriye'de Aleviler, İran'da Bahailer, Mısır'da Kıptiler, Lübnan'da Dürziler örnek verilebilirken; Kürtler, Ermeniler, Asuriler, Türkmenler ise etnik azınlıklara örnek verilebilir. Bu etnik ve dini azınlıklara tarihin farklı zamanlarında baskı ve şiddet uygulanması özellikle bu gruplara mensup halkta bir öfke birikmesine sebep olmuştur. Saddam Hüseyin'in Irak'ta Şiilere ve Kürtlere uyguladığı soykırım insanlık hafızasında hala yenidir. Devlet yöneticilerinin bu azınlık gruplara mensup olması da halkta bazen tepki görmektedir: Suriye'de Esad yönetiminin Alevilere mensup olması örneğinde olduğu gibi halk bazen tepki göstermekte ve hatta onları Müslüman olmamakla itham etmekteydi.

Bu ülkelerde uygulanan bir diğer ayrımcılık örneği ise cinsiyet ayrımcılığıdır. Kadın hakları verilmemekte, iş yaşamında yer almaları engellenmekte ve bazen ikinci sınıf insan muamelesi görmektedirler (Özel Özcan, 2020).

4. ARAP BAHARI VE İRAN

“1990'dan bu yana, Ortadoğu jeopolitik olarak kilit bölge haline geldi. Bu arada bölgenin ağırlık merkezi Levant'tan Körfez'e kaymıştır. Özellikle son on yılda, ABD'nin bölgedeki etkisinin orantılı bir şekilde artmadığı ve aslında azalmakta olduğu her zamankinden daha açık hale gelmesine rağmen, ABD askeri varlığı önemli ölçüde genişledi. ABD etkisinin sınırlarını zaten göstermiş olan tek kutupluluk çağı, şimdi yerini kutupsuzluğa bıraktığı için bu eğilimin hızlandığını görecektir. Bunun ABD iradesi veya gücüyle ilgisi olmayan birkaç nedeni var.” (Chubin, 2012: 4)

11 Eylül sonrası Taliban'ın Afganistan'da düşmesi ve ABD müdahalesi ardından Saddam Hüseyin yönetiminin son bulması üzerine İran'ın küresel siyasetteki önemi ve ağırlığı artmaya başlamıştır. Jeopolitik dengenin İran lehine ABD'nin müdahalesi ardından değişmesi ironiktir. (Şen, 2012: 99)

Filistin-İsrail savaşında İran'ın Arap devletlerinin aksine meseleyi sahiplenmesi, İsrail'in İran'a saldırması ihtimaline karşı Hamas ve Hizbullah'a açık destekte bulunması ve emperyalizm karşıtı retoriği İran'ın etkisinin artmasını sağlamıştır. ABD'nin Irak'a müdahalesi İran'a da müdahale olur mu korkusuna neden olsa da, ABD'nin Irak'ta yaşadığı zorluklar bu korkunun yersiz olduğunu göstermiştir. Irak'a 2003'teki müdahalenin ardından İran, Irak'ta Şii hükümetlerle yakın ilişkiler kurmaya çalışmış ve önemli bir aktör haline gelmiştir. Ancak İran'ın bölgede artan etkisinden ziyade ABD'yi korkutan şey İran'ın nükleer programı olmuştur. “Arap Baharı'ndan bu yana yaşanan olaylar, önceki dönem göz önünde bulundurularak anlaşılabilir. Arap Baharı öncesindeki son yıllarda ABD, Irak ve Afganistan'a derinden karışmış ve ABD gücünü doğrudan İran sınırlarına kadar getirmişti. Tahran'ın tepkisi, bu ülkelerde ABD karşıtı güçler yetiştirmek ve onlara ABD işgalcilerine karşı kullanmak üzere silahlar sağlamak oldu. İran tartışmalı nükleer programını sürdürürken, güvenlik çevresini Levant'a kadar genişletti; bundan böyle Körfez'in savunması Filistin'de başlayacaktı. Hamas ve İslami Cihad'a yardım etmek için bu yeni "stratejik" gerekçeye dış ilişkilerde yeni bir aktivizm eşlik etti. Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad, selefini aşırı tepkisel ve savunmacı olmakla

ve savaşı düşman kampına götürmemekle eleştirdi. Orta Amerika ve Kafkasya'yı ziyaret ederek ve Şanghay İşbirliği Örgütü'ne gözlemci olarak katılarak ve ayrıca Güney Doğu Asya'daki Müslüman ülkeleri gezerek bunu telafi etti.” (Chubin, 2012: 9)

Dış siyasetteki etkisini arttıran İran aynı başarıyı ülke içinde gösterememiş ve 2009 seçimlerini muhafazakarların kazanmasının ardından seçime hile karıştığı iddiasıyla İran'da devrimden beri görülmemiş protesto gösterileri düzenlenmiştir. Bu protestolar şiddet kullanılarak bastırılrsa da tarih tekerrür etmiş ve bu sefer muhafazakarlar arasında çekişme yaşanmıştır. 2011 yılındaki Hamaney-Ahmedinejad çatışması buna örnektir (Reynolds, 2011). 2009 protestolarında devlet ile toplum arasındaki bağlar iyice zayıflamıştı. “Devlet-toplum ilişkilerine büyük ölçüde büyük ölçüde baskıya dayalı bir hegemonya hakimdi. (...) Zayıflayan bağlar Arap dünyasında demokrasi, ekonomik refah ve yeni toplumsal mutabakat talep eden ayaklanmalar ile de sınanacaktı.” (Şen, 2018: 328).

“ ‘Arap Baharı’ Ortadoğu’da büyük bir fırtına yarattı. Çapına ve önemine göre bu Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra yaşanan en büyük olay sayılabilir.” (İbrahimli, 2016: 68). Bu büyüklükteki bir olayın İran’a yansımaması düşünülemezdi.

İslam Cumhuriyeti'nin bölgedeki isyanlara ilk tepkisi olumluydu. Ne de olsa, statükoyu altüst etmek, özellikle de Mısır gibi bir ABD müttefikinin güç kaybetmesinin İran'ın yararına olacağı düşünülüyordu. Bölgedeki İslamcı güçlerin önemli ölçüde güçlenmesine ve İsrail'e karşı düşmanlığın yeniden canlanmasına yol açabilmesi ihtimali de İran'ın olmasını umduğu durumlardandı. Ayrıca, Mısır gibi önemli Arap devletlerinin zayıflaması İran'ın bölgesel etkisini artıracaktı. Hamaney, ABD'nin Mısır'daki "geri dönüşü olmayan yenilgisine" atıfta bulundu ve Arapların siyasi uyanışını "İslami uyanışı" olarak niteleyerek memnuniyetle karşıladı. Bir yıl sonra bile, Arap isyanlarının İran ve İslam'la hiçbir ilgisi olmadığı ve 1979 devriminin hiç kimse tarafından dile getirilmediği açıkça ortaya çıktığında bile, bu söylem durmaksızın tekrarlandı.

İran rejiminin Arap Baharı'na ilk tepkisi kendi rejimine zarar vermesini ve muhalifleri bir araya toplamasını engellemeye çalışmak olmuştur. İran tepkisini ancak olayların başlamasından haftalar sonra ortaya koymuştur. “Rejim özellikle Mısır'da ABD'nin yakın müttefiki Hüsnü Mübarek'in iktidarını sarsmaya başlayan Tahrir meydanındaki kararlı kalabalığı 1979 İslam Devrimi'nde ülkeyi ABD desteği ile yöneten Şah'ı deviren İran halkı ile özdeşleştirerek kendi devrimini bölgede yaşanmakta olan gelişmelere bir model olarak sunmaya başlamıştır.” (Şen, 2012: 100). İran'ın en üst düzeydeki dini lideri ve karar vericisi Hamaney, Mısır ve Tunus'taki halk direnişlerini 1979 İslam Devrimi'nin devamı olarak nitelendirmiş ve gelişmelerin emperyalistler için yenilgi olduğunu belirtmiştir. Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ise Hüsnü Mübarek ve Zeynel Abidin bin Ali'nin düşüşünü yeni bir Ortadoğu'nun oluşması olarak görmüştü. Her ne kadar hem Tunus'taki hem de Tahrir'deki direnişçiler temel taleplerinin demokrasi, ekonomi, işsizlik gibi konularda olduğunu belirtse de İran'a göre bu direnişler Amerika ve İsrail karşıtı “İslami Uyanış”tılar. Direnişteki halkın hedefinde “acımasız diktatörler” varken, İran'a göre hedefte “batı yanlısı diktatörler” vardı. “İran rejimine göre Mısır ve Tunus'taki ‘İslami Uyanış’, ‘yozlaşmış batı’ karşısında gün be gün zafer kazanmaktaydı.” (Şen, 2012: 101). Çünkü bu hareketlerin daha çok demokrasi ve daha çok özgürlük için yapıldığının söylenmesi İran'a bir fayda sağlamayacaktı.

İran'daki muhalifler ise Arap Baharı kapsamında yaşanan gelişmeleri 2009'da milyonlarca İranlıyı sokağa döken demokrasi arayışının devamı olarak görüyordu. Muhalifler bunu özellikle örgütlenme şekli açısından söylüyordu çünkü 2009'daki hareketlilik de sosyal medya sayesinde örgütlülük kazanmıştı. İran muhalefeti için İran'daki Yeşil Hareket ile Arap dünyasındaki protesto hareketi arasında istikrarlı bir bağlantı izlenimi yaratmak önemliydi. Bu bağlamda Yeşil Hareket kendi internet sitelerinden birinde şu açıklamayı yaptı: “2009'da Mısırlılar milyonlarca İranlının katıldığı protesto mitinglerini gördü ve kendilerine sordular: Neden biz de aynısını yapamıyoruz? Neden biz zayıfız?” İran'da Mir Hüseyin Musavi önderliğindeki muhalif Yeşil Hareket ise yaşananları bir umut ışığı olarak görüyordu ve 14 Şubat 2011'de Musavi ve Yeşil Hareketin ortak lideri Mehdi Karrubi, protestocularla dayanışma için güçlü bir miting çağrısında bulundu. Destek vermek için yaptıkları gösteri rejimin sert tepkisi ile bastırıldı (Chubin, 2012).

İran'daki 2009 gösterilerinin şiddet ve baskı ile bastırılması ve insan hakları alanındaki sorunlardan dolayı İran'ın 2003 Irak müdahalesinin ardından kazandığı popülaritesi azalmaya başlamıştı. İran bunun önüne geçmek için Yasemin Devrimi ve Tahrir Direnişini İslami Devrim ile ilişkilendirmeye çalışıyordu. Herkes Hüsnü Mübarek'in gidişinin en çok İran'a yarayacağını düşünüyordu. İran'ın Mısır'ın yeni rejiminden beklentisi ise Hamas karşıtı siyasetini yumuşatmasıydı.

İran'ın körfez siyaseti, 1979 Devrimi'nden beri, körfez çevresindeki Şii halkı etkileyip rejim ihraç etmek üzerineydi. Yemen, Kuveyt ve Bahreyn'de ayaklanmaların başlaması ile "Arap Baharı" körfeze ulaşmış oldu. Özellikle Bahreyn'deki durum İran-Suudi Arabistan çekişmesine döndü. Saddam sonrasında körfezde güç kazanan İran, özellikle Şii nüfus üzerinde bu gücü pekiştirmek isterken; Suudi Arabistan ise İran'ın bu uğraşısının farkındaydı ve bunu önlemeye çalışıyordu. Suudi Arabistan öncülüğündeki Körfez İşbirliği Konseyi'nin Bahreyn'e askeri müdahalede bulunması ayaklanmaları bastırmaktan ziyade daha da artmasına neden oldu.

Körfez ülkeleri giderek artan bir şekilde İsrail'i değil İran'ı temel güvenlik endişeleri olarak görmeye başladılar. İran'a karşı bir Sünni cephesi geliyordu. İran, eylemleriyle bu endişelerin artmasına neden oldu. İsrail/ABD'nin nükleer tesislerine karşı askeri hareket tehdidine yanıt olarak İran, Körfez'deki ABD üslerine misilleme yapmakla veya Hürmüz Boğazı'nı kapatmakla tehdit etti; bu eylemler İran'ın Körfez komşularını doğrudan etkileyeceği için bu komşulardaki endişeleri de giderek artırıyor. İran, hazırlıklı olduğunu göstermek için Körfez'de sık sık askeri tatbikatlar ve manevralar düzenlemeye devam etti ve bu, genellikle kamuoyuna duyurulan füze testleriyle aynı zamana denk geldi. Her ne kadar bu hareketler sadece caydırıcı olmayı amaçlasa da, daha küçük ve savunmasız komşuları tarafından kılıç sallama olarak görüldü. İranlı yetkililerin Körfez'e hakim olma ve kontrol etme tehditleri bu zihniyeti sadece pekiştirdi (Dessi and Ntousas, 2019).

Tunus ve Mısır'da yaşananlardan ideolojik kazanç sağlayan İran için en kaygı verici durum, ayaklanmaların Suriye'ye de sıçraması oldu. İran'ın yakın müttefiki olan Suriye'de muhalefet ile hükümet arasında yaşanan zaman zaman şiddetlenerek günümüze kadar devam etmiştir. İran'ın İsrail ve ABD ile mücadelesinde birinci

savunma hattı olarak görülen Suriye'nin İran'a sağladığı bu destekten çekilmesi, Hamas ve Hizbullah'tan oluşan ikinci savunma hattının da çökmesi demek olacaktır. Suriye'de oluşabilecek bir rejim değişikliği, İran-Hizbullah-Hamas ilişkilerinin de zayıflaması ya da sonu demek olacaktır. İran için Suriye, bir ileri karakol, stratejik bir tampon bölge ve Levant'a güç ve etki iletmenin bir aracıdır. Alevi rejiminin azınlık statüsü göz önüne alındığında, herhangi bir ikame muhtemelen Müslüman Kardeşler'den gelen ve İran-Suriye savunma işbirliğini sorgulayan bir Sünni oluşum olacaktır (Dessi and Ntousas, 2019).

DEAŞ'ın Haziran 2014'te Musul'u ele geçirmesinin ardından ABD tarafından eğitilmiş Irak ordusunun çöküşünün yarattığı boşluğu Şii silahlı örgütlerin bir araya gelerek oluşturduğu Haşdi Şabi 100 bin civarında askeriyle doldurdu. Devletlerin düzenli ordularının bile önünde duramadığı DEAŞ, 2014 yılında ulus-devlet sisteminin sonunu ilan etti. Üç yıldan fazla bir süre boyunca küresel güçlerin ve müttefiklerinin onu kontrol altına almak ve yenmek için sürekli çabalarına rağmen, bu güç Irak ve Suriye topraklarının bir bölümünden oluşan kendi proto-devletini kurdu ve yönetti (Dessi and Ntousas, 2019).

Mısır ve Tunus'taki hareketleri “İslami Uyanış” olarak niteleyen İran'a göre Suriye'deki hareketler tıpkı İran'da 2009'da yaşanan protestolar gibi Batı tezgahı “fitne unsurları”dır.

ABD'ye göre İran, Suriye'deki protestoların bastırılması için büyük miktarda silah göndermenin yanı sıra Suriyeli birlikleri eğitmeleri için kendi askerlerini de göndermiştir. “İran Devrim Muhafızları'nın Quds birliği aracılığıyla protestocuları etkisiz hale getirme yöntemleri üzerine askeri eğitim sağlamıştır.” (Abdo, 2011). İran'ın Suriye'ye internet ve sosyal medyayı takip ederek muhalefeti izleme ve örgütlenmelerini engelleme gibi konularda teknolojik destekte bulunduğu da düşünülmektedir.

2011 yılında Suriye'de yaşanan gelişmeler uzunca bir süre boyunca İran basınında hiç yer almamış ancak küresel basında çok fazla işlenmesi sonrasında İran'daki siyasetçiler ve basın tarafından konuşulmaya başlanmıştır. Olayların başlamasının ardından, Esad rejiminin kurtarılmasının imkansız olduğu

anlaşıldığında İran'ın Esad'a desteğini kesip oluşacak yeni rejim ile ilişki kurmaya çalışacağı (Javedanfar, 2011) öngörülse de, İran'ın Esad'a desteği günümüze kadar devam etmiştir.

Arap Baharı dalgasının 2011 yılında Suriye'ye ulaşmasının ardından burası İran-ABD çekişmesinin alanı haline gelmiştir. ABD'ye göre İran'ın nükleer silah geliştirmesi ABD'nin Ortadoğu'daki varlığına, İsrail'in güvenliğine, Petrol üretim tesislerine ve transfer hatlarının güvenliğine bir tehdit, terörizmin ve köktenciliğin artmasına ise vesile olacaktır. Çatışmadan kaçınan eski ABD başkanı Barack Obama döneminde bile, ABD, eski Başkan George W. Bush'un tüm başkanlığı boyunca yaptığından daha fazla insansız hava aracı saldırısı gerçekleştirdi. ABD'nin şu anda Ortadoğu'da, önemli Arap Körfezi ülkeleri, Irak, Suriye, Ürdün, Türkiye ve Mısır'daki birlikler de dahil olmak üzere yaklaşık 50.000 askerinin yanı sıra gelişmiş, teknolojiye sahip üstün savaş uçakları, gözetleme uçakları ve insansız hava araçlarından oluşan büyük bir altyapısı bulunmaktadır.

Suriye'deki çatışma sürecinde ve özellikle Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in Eylül 2015'te Şam'a destek için hava, deniz ve özel kuvvetler göndermesinin ardından İran ve Hizbullah karada üstünlük kazandı. İsrail, İran liderliğinin İsrail devletine karşı düşmanca söylemi ve İsrail ile karşı karşıya kalan ve Lübnan ve Suriye sınırlarına doğrudan tehdit oluşturmaya devam eden Hizbullah ile güçlü bağları göz önüne alındığında, İran'ın varoluşsal bir tehdit oluşturduğunu iddia ediyordu. İsrail, Suriye içinde İran askeri donanımını ve kuvvetlerini hedef alan bir dizi askeri saldırı yoluyla İran'ın Suriye'deki varlığını sınırlamaya çalıştıysa da istediğini tamamiyle ulaşamadı. İran ve Hizbullah birlikte, Esad ve Rus ordusu için etkili bir askeri ortak olduklarını kanıtladılar. İran, bölgedeki kazanımlarına rağmen, önemli kısıtlamalarla da karşı karşıya kaldı. Hem Suriye'de hem de Irak'ta siyasi güçler, kendilerinin Tahran'ın kuklaları olduğu algısını azaltmak için zaman zaman İran'dan uzaklaştı. Irak'taki son seçimler sırasında, hem Başbakan Haydar el-Abadi hem de muhalif isim Mukteda Sadr, İran İslam Cumhuriyeti'nden bağımsız olduklarını göstermek için Suudi Arabistan'a gitti.

IKBY'deki bağımsızlık referandumundan birkaç gün önce Rusya'nın enerji devi Rosneft, Bağdat'ın itirazlarına rağmen IKBY'nin Türkiye'ye petrol ihraç eden

boru hatlarının mülkiyetini 1,8 milyar ABD doları karşılığında aldı (Zhdannikov, 2018). Anlaşma, Rusya'nın Irak'taki siyasi etkisini etkili bir şekilde pekiştirdi. Libya'da Rus askeri yetkilileri, Libya'lı savaş ağası Halife Hafter ile yakın ilişki kurarak sadece Irak ve Suriye'de değil diğer Arap ülkelerinde de Rusya'nın etkisini arttırdılar.

Ortadoğu ile diplomatik ilişkileri ABD ve Rusya gibi çok eski olmayan Çin, 2012'de Filistin'in BM üyesi olmayan bir gözlemci devlet olma hedefini destekledi ve İsrail'e, İsrail'in Filistin topraklarından çekilmesini talep eden BM kararlarını koşulsuz olarak uygulaması için baskı yaparak Ortadoğu siyasetinde söz sahibi olmaya çalıştı. İran, 2017'de 37 milyar ABD dolarını aşan ticaret hacmi ile Çin'in bölgedeki en büyük ticaret ortağıdır. Askeri olarak Çin ve İran, Hürmüz Boğazı'nın kıyısında ortak deniz tatbikatları gerçekleştirdi. Çin 2017 yılında Cibuti'de bir üs inşa ederek Ortadoğu'da sadece ekonomik olarak değil askeri olarak da var olmak istediğini gösterdi.

Atom Enerjisi Kurumu'nun Kasım 2011'de açıkladığı rapor sonrasında ABD ve İngiltere öncülüğünde İran'a daha sert yaptırımlar devreye sokulsa da petrol fiyatlarının yükselmesi bu yaptırımların etkisini hafifletmiştir. Başlarda ABD için kazanç, İran için kayıp olarak görülen Suriye meselesi, Esad rejiminin devamlılığını sağlaması sonrasında tersine dönmüştür.

Esad rejiminin düşmesi Suriye, İran, Hizbullah arasındaki "Direniş Cephesi"nin çökmesi demek olacak ve İran'ın bölgesel gücü yok olacaktı. Arap Baharı'nın etkisiyle Suriye'de başlayan iç savaşta Hizbullah, Esad'ın yanında savaşa girerek Direniş Cephesi'ne bağlılığını göstermiştir. "İran'ın desteği her ne kadar Hizbullah'ı İran'a karşı daha bağımlı bir pozisyona soksa da örgütün siyasi bir aktör olarak Lübnan'daki rolü, onun İran'ın bir uydusu ya da uzantısında ibaret olmadığını kanıtlamaktadır." (Elhan, 2019). Nail Elhan'ın değindiği bu durum ABD Dışişleri Bakanlığı'nın raporlarına da yansımış ve Lübnan söz konusu olduğunda Hizbullah'ın bağımsız hareket edeceği belirtilmiştir.

Arap Bahar, Suriye'ye ulaştığında İran'ın bölgedeki stratejik varlıklarını ve çıkarlarını kormak için yardıma gitmesi kaçınılmazdı. İran'a göre bu, kuşatılmış bir

müttefike yardıma gitmek ve Levant bölgesinde varlığını korumanın tek yoluydu. İran'ın Esad rejimine, Suudi-Katar'ın ise muhalefete yardımda bulunması iç savaş bir vekalet savaşına çevirdi. İran'ın Esad rejiminin hayatta kalmasına ve stratejik ortaklığa olan ilgisi göz önüne alındığında, İran, rejimi desteklemek için elinden geleni yaptı. Esad'ın devam eden yönetimine desteğini tekrarlararken, diğerlerini müdahale veya silah tedariki konusunda uyardı. Hamaney'in Suriye elçisi Said Celili, dış güçlerin “direniş cephesini” zayıflatmaya çalışırken İran'ın boş durmayacağını söyledi.

İran'ın Arap Baharı'nı İslami bir uyanış olarak yorumlaması, Suriye'de halka değil de Beşar Esad'a destek vermesiyle çelişkiye düştü. Bu çelişkiyi gidermek için İran, Suriye'deki olayların Mısır ve Tunus'taki olaylarla karşılaştırılamayacağını iddia etmeye başladı. Tahran, Suriye'de yaşananların bir devrim değil, bazı grupların kendi çıkarları için başka devletler tarafından desteklenmesi sonucu oluşan bir iç savaş olduğunu savundu. Bu dış müdahale, İran'ın Suriye ile ilgili propagandasının ikinci bileşeni oldu. İran'ın diğer ülkelerdeki durum için kullandığı “İslami Uyanış”, Suriye için hiç kullanılmadı.

“Arap Baharı, umut edilen görkemli yaza henüz dönüşmedi ancak İran için şimdiden bir ‘hoşnutsuzluk kışı’na dönüştü.” (Chubin, 2012: 3). Arap Baharı sonrasında Ortadoğu’da bazı ülkelere atılan demokratikleşme adımları sonrasında ülkelerin demokrasi indeksi içerisindeki puanları biraz artmış olsa da sonra yaşanan gelişmeler nedeniyle bu puanlar tekrar düşmüş ve eski durumlarına dönmüştür.

5. SONUÇ

Binlerce yıllık tarihi olan İran’da din (o dönem için Zerdüştlük, günümüzde Şii İslam) Sasaniler döneminde kurumsal hale gelmiş ve dönem dönem etkisini kaybetse de siyaset ve devlet yönetimi içindeki varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Safevilerin kurucusu Şah İsmail döneminde devlet dini olarak

belirlenen On İki İmamlı Şiilik günümüzde İran'ın hala resmi dinidir. Humeyni döneminde “din için devlet” düşüncesi hakimken; Humeyni'nin ölümünün ardından yerini “devlet için din” düşüncesine bırakmıştır.

Arap Baharı'nın 1979 İran Devrimi ile ilişkilendirip devamı olarak yorumlamak çok zor olsa da İran'ın sürecin başlangıcında takındığı tavır buydu. İslam Devrimi'nin başarılı olmasının nedenlerinden biri de İran'ın On İki İmamcı Şiiliğinin, inananları taklit mercii olarak görülen bir fıkıh uzmanının rehberliğini şartsız kabulü zorunlu tutmasıdır. Sünni inancında olmayan bu durumu Humeyni dini alandan çıkarıp siyasi alana aktararak başarılı bir şekilde işlemiş ve kullanmıştır. Humeyni zamanında devrim ihracı fikri ön planda ve İran rol model olarak sunulurken, Humeyni'nin ölümünün ardından bunun ters etki yapabileceği düşünülmüş ve 1979 İslam Devrimi diğer Müslümanları umutlandıracak şekilde bir başarı öyküsü olarak sunulmuştur.

Arap Baharı'nda her ne kadar isyancılar temel taleplerinin demokrasi ve özgürlük üzerine olduğunu söyleseler de İran aslında bunun “islami uyanış” olduğunu söyleyip isyanları din çerçevesi içinde göstermeye çalışmış ancak bu isyancıların ilgisini çekmemiştir.

Bölgede sürdürülebilir barış ve kalkınmanın önündeki güçlü bir engel, İran ile ABD tarafından güçlü bir şekilde desteklenen Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve İsrail arasında ortaya çıkan hararetli rekabet olmuştur. Son yirmi yılda bölgede başarısız ekonomiler ve devlet yapıları, zayıf yönetim, devrimler ve sivil ayaklanmalar, doğal ve insan kaynaklı insani felaketler, aşırılık yanlısı grupların yükselişi, nükleer silahların yayılması tehditleri ve kimyasal silahların kullanımı, insanların toplu göçü, Suriye krizi ve buna bağlı olarak terörizm ve mülteci akışlarındaki artış gibi global etkileri olan çok önemli gelişmeler yaşandı. Devletlerarası ilişkiler giderek gerginleşirken, askeri gerginliğin tırmanması riski gün geçtikçe artıyor.

İran, Suudi Arabistan, İsrail ve Türkiye, Ortadoğu'da bir dizi karmaşık çatışma içindeler ve her biri, bölgedeki stratejik çıkarlarını sağlamlaştırmak için

iddialı ve sert güç odaklı bir politika izliyor. Bu bölgesel kahramanların önemli bir kesişim noktası ise İran'dır.

1979 devriminin ardından, Saddam Hüseyin'in İran'la sekiz yıllık savaşı, ABD yaptırımlarıyla birlikte İran'ı ekonomik olarak çökertip etkisiz hale getirdi. Ancak Saddam Hüseyin'in Irak'ta devrilmesinden ve Mısır'ın Ortadoğu'daki rolünün zayıflamasından bu yana, İran bölgede üstünlük kazandı.

2014 yılında DEAŞ'e karşı Irak'a yardım eden ilk ülkelerden olan İran'ın Irak'taki güvenlik aygıtı ve siyasi dinamikler üzerindeki etkisi, zamanla onu ABD ile eşit hale getirecek kadar büyüdü. Bunu gösteren en önemli şey ise Ekim 2017'de, İKBY'deki bağımsızlık referandumunun ardından İran'ın Irak merkezi hükümeti ve İKBY bölgesel güçleri arasındaki suları sakinleştirmede çok önemli bir rol oynamasıdır. İran, Irak ve Suriye'de baskın bir güç haline gelirken, Arap rakipleri, ABD ile ilişkilerini güçlendirerek ve İsrail ile diplomatik kanalları genişleterek, İran'ın üstünlüğünü kontrol altına alma çabalarını arttırdı.

Rusya ve Tahran arasında Suriye'de askeri, güvenlik ve siyasi düzeylerde kurulan stratejik ilişki, diğer bölgesel aktörlerle olan bağlarla karşılaştırıldığında açıkça daha ileri düzeydedir. Rusya, Suriye'de savaşa müdahil olup gidişatın seyrini tamamen değiştirme gücüne sahip olduğunu gösterse de; Suriye'de iç savaşı bitirip istikrarı sağlama konusunda yeterli kapasiteye sahip olup olmadığını zaman gösterecektir.

Bugün bölgenin dinamikliği, beklentileri belirsiz bırakarak İran'a işlerin daha da düzelebileceğine dair umut veriyor. Ancak İran'ın etkisini sınırlayan ve son yıllarda daha da şiddetlenen ve bunu olası kılan yapısal kısıtlamalar var. Bu kısıtlamaların altındaki temel neden ise hem küresel güçlerin hem de bölgesel güçlerin bölgeye dair planlarının olmasıdır.

Savaşa dahil olarak ABD'nin planlarını bozan Rusya'nın yanı sıra Çin de son zamanlarda Ortadoğu'da etkisini arttırmaya çabalamaktadır. Çin, geleneksel olarak ABD ve Batı'nın arka bahçesi olarak tasvir edilen Ortadoğu'da önemli ilerlemeler kaydetti. ABD'nin ardından Ortadoğu'da Rusya ve Çin'in etkilerinin artmasıyla

birlikte, jeopolitiğin yıkıcı etkilerinin iki ülke ilişkilerine nasıl yansıtacağı merak edilen konulardan biridir.

2011 Arap ayaklanmalarından, Suriye iç savaşından ve DEAŞ'ın ortaya çıkışından bu yana, Ortadoğu'da Arap devletinin geleceği belirsiz bir hal aldı. Arap devlet sistemi kriz ve çatışmalar tarafından alaşağı edildi. Siyasal kargaşa ve çatışmalar sırasında kurumlar azaldıkça veya çöktükçe, vatandaş ve devlet arasındaki ilişki de azaldı ve sosyo-ekonomik şikayetlerden çıkar sağlayan güçlü devlet-altı aktörlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlandı.

Arap Baharı, Batı'ya karşı cihatlar ve İsrail'e karşı savaşlar hakkında yıpranmış sloganlardan önce demokrasi, insan ve yurttaş hakları hakkında soruları gündeme getirerek Ortadoğu siyasetinde bir dönüm noktası oldu. Bu bağlamda, İran'ın 2009'da vatandaşlarına uyguladığı son baskı örneği, Arap rejimlerinin uyguladığı bariz olumsuzluklarla benzer olarak hatırlandı.

KAYNAKÇA

- Abdo, G. (2011). *How Iran Keeps Assad in Power in Syria: The Weapons, Technology and Expertise Tehran Sends Damascus*. New York: Foreign Affairs.
- Abrahamian, E. (2020). *Modern İran Tarihi*. (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Adıbelli, B. (2017). *İran Jeopolitiği*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Afşar, E. (2020). Tarihsel Perspektif Bağlamında: Erken Cumhuriyet Dönemi Reformlarının İran'a Etkileri (1920-1933). Abdullah Erol, Barış Kandeğer, Erkan Afşar (Ed.), *Türkiye-İran Üzerine Okumalar* içinde (53-90). İstanbul: Hiperyayın.
- Akbarzadeh, S. (2016). Why Does Iran Need Hizbullah. *The Muslim World*, 106(1), 127-140.
- Aras, B., Ozbay, F. (2006). Dances with Wolves: Russia, Iran and the Nuclear Issue. *Middle East Policy*, 8(4). Erişim Adresi: https://www.academia.edu/5879536/Dances_with_Wolves_Russia_and_Iranian_Nuclear_Issue_Middle_East_Policy_13_4_Winter_2006_132_147_with_Fatih_Ozbay (Erişim Tarihi: 05.11.2021).
- Barany, Z. (2011). Comparing the Arab Revolts: The Role of the Military. *Journal of Democracy*, 22 (4), 24-35.
- Berman, I. (2006). The Logic Behind Sino-Iranian Cooperation. *China and Eurasia Forum Quarterly*, 4(4), 15-23.
- Calabrese, J. (2006) *China and Iran: Partners Perfectly Dismatched*. The Jamestown Foundation. Erişim Adresi: https://www.files.ethz.ch/isn/46281/Calabrese_doc560.pdf (Erişim Tarihi: 05.12.2021).
- Chubin, S. (2006). *Iran's Nuclear Ambitions*. Washington: Carnegie Endowment For International Peace.
- Chubin, S. (2012). *Iran And The Arab Spring: Ascendancy Frustrated*. Jeddah: GRC Gulf Papers.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. (Çev. Mehmet Harmancı). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Dağlar, M. (2021). *Safeviler: Kültür-Diplomasi-Toplum*. İstanbul: Kitabevi.
- DESSI, A., NTOUSAS, V. (2019). *Europe And Iran In A Fast-Changing Middle East*. Brussels: FEPS.
- DORRAJ, M., Currier, C. L. (2008). Lubricated with Oil: Iran-China Relations in a Changing World. *Middle East Policy*, 15(2), 66-80.

- Elhan, N. (2019). *Hizbullah – İran İlişkileri*. İran Araştırmaları Merkezi. Erişim Adresi: https://iramcenter.org/d_hbanaliz/hizbullah-iran-iliskileri.pdf (Erişim Tarihi: 10.10.2021).
- Erol, A. (2016). Bir Ulus Olarak İran (Kültür Kodları Üzerine Bir Analiz). *Yeni Türkiye*, 22(85), 7-20.
- Firdevsî. (2020). *Şahname 1*. (Çev. Prof. Necati Lugal). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Firdevsî. (2020). *Şahname 2*. (Çev. Prof. Necati Lugal). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Fisk, R. (15 April 2011). The Arab Awakening Began Not In Tunisia This Year But In Lebanon In 2005. *Independent*. Erişim Adresi: <https://www.independent.co.uk/voices/commentators/fisk/robert-fisk-the-arab-awakening-began-not-in-tunisia-this-year-but-in-lebanon-in-2005-2268002.html> (Erişim Tarihi: 20.11.2021).
- Freedman, R. O. (2003). Russian Policy towards Middle East under Putin: The Impact of 9/11 and the War in Iraq”, *ALTERNATIVES*, 2(2). Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/19417> (Erişim Tarihi: 10.11.2021).
- Freedman, R. O. (2006). *Russia, Iran, and the Nuclear Question: The Putin Record*. Washington: Strategic Studies Institute. Erişim Adresi: https://www.files.ethz.ch/isn/47007/Russia_Iran_Nuclear_Question.pdf (Erişim Tarihi: 15.11.2021).
- Garthwaite, G. R. (2019). *İran Tarihi*. (Çev. Fethi Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Garver, J.W. (2006). *China & Iran: Ancient Partners in a Post-Imperial World*. Washington: University of Washington Press.
- Gündoğan, Ü. (2016). *İran ve Ortadoğu: 1979 İran İslam Devrimi’nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi*. Ankara: Adres Yayınları.
- Hamanei, A. S. A. (2018). *İran Gerçeği Konuşmalarından Derlemeler*. (Çev. İsmail Bendiderya). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hardt, M., Negri, A. (24 February 2011). Arabs are Democracy’s New Pioneers. *The Guardian*. Erişim Adresi: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/feb/24/arabs-democracy-latin-america> (Erişim Tarihi: 15.11.2021).
- Hunter, T. S. (2010). *Iran’s Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Resisting the New World Order*. California: Greenwood.
- İbrahimli, H. C. (2016). İran; Belgelerde ve Gerçeklikte. *Yeni Türkiye*, 22(85), 61-72.

Javedanfar, M. (13 August 2011). Khamenei Won't Support Assad to The End. **The Guardian**. Erişim Adresi: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/aug/13/khamenei-support-assad> (Erişim Tarihi: 17.11.2021).

Kashani-Sabet, F. (2018). **Sınır Kurguları İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)**. (Çev. Duygu Şendağ). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kasım, N. (2007). **Hizbullah: Bir Hareketin Anlatılmamış Öyküsü**. (Çev. Muharrem Tan). İstanbul: Karma Kitaplar.

Khomeini, R. (1979). **Rahnemudha-ye Imam**, Tehran: Vezarat-e Ettela'at.

Kuhrt, A. (2010). **Eski Çağ'da Yakın Doğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330 Cilt 1**. (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Lewis, B. (2020). **Ortadoğu**. (Çev. Selen Y. Kölay). Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Marx, K. (2009). **Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi**. (Çev. Kenan Somer). Ankara: Sol Yayınları.

Memiş, E. (2018). **Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)**. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.

Metkin, K. (2016). İran Devrimi ve ABD Dış Politikasına Etkileri: Humeyni Dönemi. **Yeni Türkiye**, 22(85), 93-107.

Moazami, B. (2019). **İran'da Devlet, Din ve Devrim**. (Çev. Bahar Bilgen). İstanbul: İletişim Yayınları.

Newman, A. J. (2006). **Safavid Iran: Rebirth Of A Persian Empire**. London: Bloomsbury Academic.

Noi, A. Ü. (2006). Iran And The Shangai Cooperation Organization: Is It Possible For Iran To Become Full Member Of The Shangai Cooperation Organization Under Pressure Of Nuclear Issue? **Perceptions: Journal of International Affairs**, 11(3), 79-103.

Özel Özcan, M. S. (2020). Arap Baharı Süreci Sonrasında Ortadoğu'da Kadın. **Liberal Düşünce Dergisi**, 25(97), 89-108.

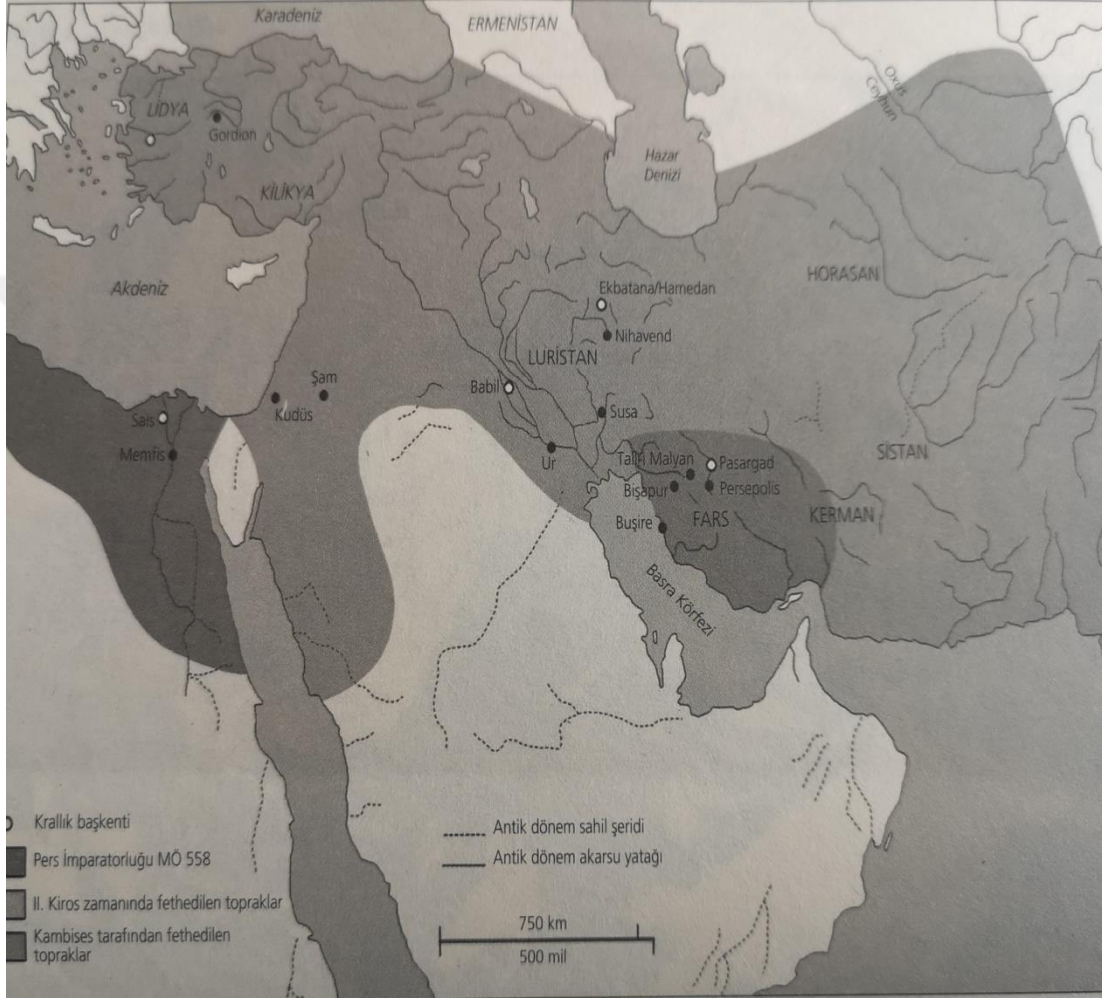
Öztürk, M. (2016). 1979 İran Devriminin Bölge ve Dünya Dengeleri Üzerindeki Tesirleri. **Yeni Türkiye**, 22(85), 73-83.

Pollack, K. (2011). **The Arab Awakening: America and the Transformation of the Middle East**. Washington: Brooking Institution.

Reynolds, J. (9 Mayıs 2011). İran'da Ahmedinejad'la Hamaney Arasında Otorite Mücadelesi. **BBC News**. Erişim Adresi: https://www.bbc.com/turkce/ozeldosyalar/2011/05/110509_iran_leadershiprow (Erişim Tarihi: 23.11.2021).

- Roskin, M. G. (2019). *Çağdaş Devlet Sistemleri: Siyaset, Coğrafya, Kültür*. (Çev. Atilla Yayla, Bahattin Seçilmişoğlu). Ankara: Adres Yayınları.
- Rotsami-Povery, E. (2017). 1979 Devriminden Bu Yana İran. Colin Barker (Ed.), *Devrim Provaları* içinde (195-227). İstanbul: Yordam Kitap.
- Sancar, S. (2016). *Din, Siyaset Ve Kadın İran Devrimi*. Ankara: Nika Yayınevi.
- Savory, R. (2007). *Iran Under Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Semiz, Y., Akgün, B. (2005). Büyük Ortadoğu Jeopolitiğinde İran – ABD İlişkileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 5(9), 162-181.
- Shanahan, R. (2015). *Iranian Foreign Policy Under Rouhani*. Sydney: Lowy Institute.
- Şen, G. (2012). İran ve Arap Baharı: Bağlam, Söylem, Siyaset. *Ortadoğu Etütleri*, 3(2), 95-118.
- Şen, G. (2018). *Devrimden Günümüze İran'ın ABD Politikası*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Şeriatı, A. (1990). *Dine Karşı Din*. (Çev. Prof. Dr. Hüseyin Hatemi). Ankara: İşaret Yayınları.
- Takeyh, R. (2009). *Guardians of the Revolution: Iran and the World in the Age of Ayatollahs*. Oxford: Oxford University Press.
- Terrill, W. A. (2011). *The Arab Spring and the Future of U.S. Interests and Cooperative Security in the Arab World*. Washington: Strategic Studies Institute.
- Yeğin, A. (2013). *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*. Ankara: SETA.
- Yergin, D. (1999). *Petrol*. (Çev. Kamuran Tuncay). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Yılmaz Aslan, H. (2020). İran'daki Farklı Etnik Gruplar ve Sosyo-Kültürel Durumları. Abdullah Erol, Barış Kandeğer, Erkan Afşar (Ed.), *Türkiye-İran Üzerine Okumalar* içinde (209-247). İstanbul: Hiperyayın.
- Zhdannikov, D. (19 April 2018). The Great Russian Oil Game in Iraqi Kurdistan. *Reuters*. Erişim Adresi: <https://www.reuters.com/article/us-rosneft-iraq-insight-idUSKBN1HQ1R3> (Erişim Tarihi: 10.09.2021).

HARİTALAR

Harita 1.1. Ahameniş İmparatorluğu (Garthwaite, 2019).

Harita 1.2. Bizans İmparatorluğu ve Sasani imparatorluğu (Garthwaite, 2019).

TABLÖLAR

Tablo 1.1. 1900’de İran’da Cemaatler (Abrahamian, 2020: 25)

Başlıca Dil Grupları	
Farslar	6.000.000 (%50)
Azeriler	2.500.000
Mazenderanlılar	200.000
Gilakiler	200.000
Taleşiler-Tatiler	40.000
Başlıca Aşiretler	
Kürtler	850.000
Araplar	450.000
Bahtiyariler	300.000
Kaşkaylar	300.000
Beluciler	300.000
Luriler	150.000
Buyer Ahmediler	150.000
Mamasaniler	150.000
Afşarlar	150.000
Diğer	455.000
Müslüman Olmayanlar	335.000

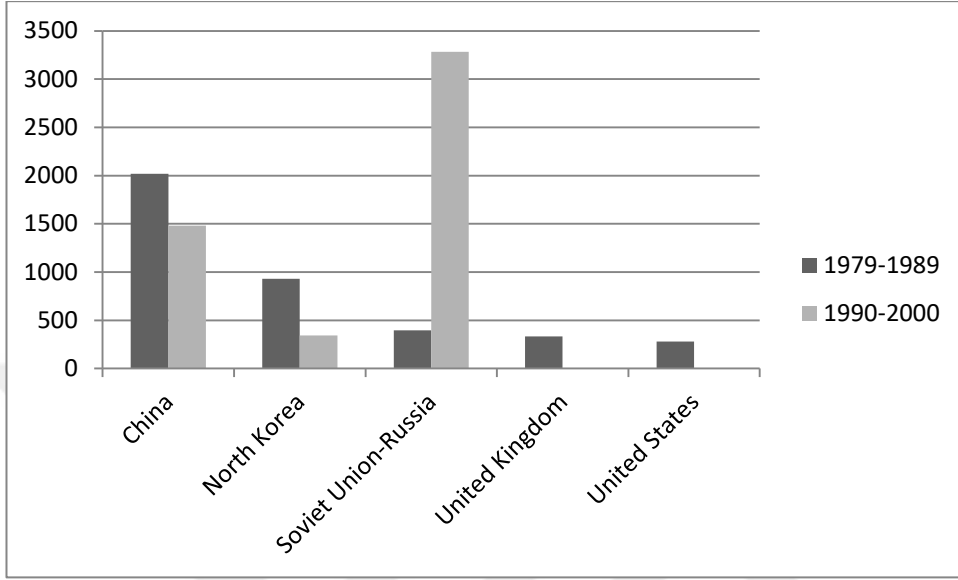
Tablo 1.2. İran'ın 1954-1976 Arası Petrol Gelirleri (Abrahamian, 2020: 165)

Yıl	Petrol Gelirleri (Milyon \$)	Petrol Gelirlerinin Döviz Girdilerindeki payı (%)
1954-55	34,4	15
1956-57	181	43
1958-59	344	60
1960-61	359	60
1962-63	437,2	70
1964-65	555,4	76
1966-67	968,5	65
1968-69	985,5	53
1970-71	1.200	54
1972-73	2.500	58
1973-74	5.000	66
1974-75	18.000	72
1975-76	20.000	72

Tablo 1.3. İran'ın 1954-1977 Arası Askeri Harcamaları (1973'teki \$ Karşılığı)
(Abrahamian, 2020: 174)

Yıl	Harcama (milyon \$)
1954-55	124
1956-57	271
1958-59	690
1960-61	580
1962-63	579
1964-65	757
1966-67	1.1350
1968-69	1.611
1970-71	1.902
1972-73	3.100
1974-75	9.500
1976-77	12.900

ŞEKİLLER

Şekil 1.1. Dönemlere Göre İran’a Silah Satan Ülkeler (SIPRI)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı: KESER SERDAR

Uyruğu : T.C.

ORCID :

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora		
Yüksek Lisans	Uluslararası Politik Ekonomi	
Lisans	YTÜ Eğitim Fakültesi	2011
	AÜ Uluslararası İlişkiler	2018
	YYÜ İşletme	2019

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2011-	Milli Eğitim Bakanlığı	Öğretmen

Yabancı Dil

İngilizce (C1-C2)

Farsça (A1)

Yayınlar

.....

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

15/02/2022

Tez Başlığı / Konusu:

İRAN DIŞ POLİTİKASI VE ARAP BAHARI SÜRECİ (2010-2020)

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 72 sayfalık kısmına ilişkin, 07/01/2022 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8 (sekiz) dir.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

15/02/2022
Serdar KESER

Adı Soyadı :SERDAR KESER

Öğrenci No :18920022022

Anabilim Dalı : ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ

Programı : ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ

Statüsü : Y. Lisans X Doktora ☐

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah EROL

...../...../202.....

ENSTİTÜ ONAYI

U Y G U N D U R

...../...../202.....

Prof. Dr. Bekir KOÇLAR

Enstitü Müdürü